

**KONSEP WANITA UTAMI WONTEN ING SERAT KAOETAMANING
KENJA**

SKRIPSI

Dipunaturaken dhumateng Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Kangge Njangkepi Salah Satunggaling Sarat

Minangka kangge Nggayuh *Gelar*

Sarjana Pendidikan

dening

Titi Wahyuni

NIM 09205241072

**PROGRAM STUDI PENDIDIKAN BAHASA JAWA
FAKULTAS BAHASA DAN SENI
UNIVERSITAS NEGERI YOGYAKARTA
AGUSTUS 2013**

PASARUJUKAN

Skripsi kanthi irah-irahan *Konsep* Wanita Utami wonten ing Serat
Kaoetamaning Kenja menika saged dipunujekaken awit sampun pikantu
palilah dening *pembimbing*.

Yogyakarta, 3\ Juli 2013
Dosen Pembimbing I,

Afendy Widayat, M. Phil.
NIP. 19620416 199203 1 002

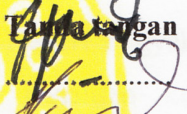

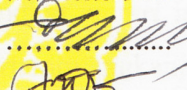
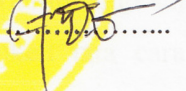
Yogyakarta, 3\ Juli 2013
Dosen Pembimbing II,

Dr. Purwadi, M. Hum.
NIP. 19710916 2005501 1 001

PANGESAHAN

Skripsi kanthi irah-irahan “*Konsep Wanita Utami wonten ing serat Kaoetamaning Kenja*” menika sampun dipunandharaken ing pendadaran wonten sangajenging Dewan Penguji ing tanggal 19 Agustus 2013 saha dipuntetepaken lulus.

DEWAN PENGUJI

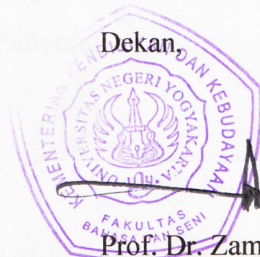
Nama	Jabatan	Tanda tangan	Tanggal
Drs. Hardiyanto, M. Hum.	Ketua Penguji		29-8-2013
Dr. Purwadi, M. Hum.	Sekretaris Penguji		29-8-2013
Dr. Suwardi, M. Hum.	Penguji I		28-8-2013
Drs. Afendy Widayat, M. Phil.	Penguji II		28-8-2013

Yogyakarta, 29 Agustus 2013

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Yogyakarta

Dekan,

Prof. Dr. Zamzani, M. Pd.

NIP.19550505 198011 1 001

WEDHARAN

Ingang tandha tangan ing ngandhap menika, kula

Nama : Titi Wahyuni

NIM : 09205241072

Program Studi : Pendidikan Bahasa Jawa

Fakultas : Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta

ngandharaken bilih *karya ilmiah* menika asil panaliten kula piyambak. Samangertos kula, *karya ilmiah* menika boten ngandhut *materi* ingkang kaserat dening tiyang sanes, kajawi perangan-perangan tartamtu ingkang kula pendhet sarana kangge dhasar panyeratan kanthi nggatosaken tata cara lan paugeran panyeratan *karya ilmiah* ingkang umum.

Seratan ing wedharan menika kaserat kanthi saestu. Menawi kasunyatanipun kabukten bilih wedharan menika boten leres, bab menika dados tanggel jawab kula pribadhi.

Yogyakarta, Juli 2013

Panyerat,

Titi Wahyuni

SESANTI

“Sapa Temen Bakal Tinemu”

“Jer Basuki Mawa Beya”

PISUNGSUNG

Skripsi menika kula aturaken dhateng Bapak Jawahir kaliyan Bapak Suhardi
ingkang tansah paring panyengkuyung saha donganipun.

PRAWACANA

Puji lan syukur konjuk dhumateng Allah SWT ingkang sampun paring rahmat saha hidayah dhateng panyerat, saengga panyerat saged mujudaken skripsi menika kanthi lancar lan boten wonten perkawis ingkang dados reribeting lampah. Panyeratan skripsi menika saged kawujud inggih amargi wontenipun panyengkuyung saking mapinten-pinten pihak. Awit saking menika, panaliti ngaturaken agunging panuwun dhateng pihak-pihak ing ngandhap menika.

1. Bapak Prof. Dr. Rochmat Wahab, M. Pd. MA. minangka rektor Universitas Negeri Yogyakarta,
2. Bapak Prof. Dr. Zamzani, M. Hum. minangka dekan Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta,
3. Bapak Dr. Suwardi, M. Hum. minangka Ketua Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah ingkang sampun paring idi tumrap panyerat,
4. Bapak Afendy Widayat, M. Phil. minangka *pembimbing I*, ingkang sampun paring bimbingan saha piwulang tumrap panyerat kanthi sabar,
5. Bapak Dr. Purwadi, M. Hum minangka *pembimbing II*, ingkang sampun paring bimbingan saha piwulang tumrap panyerat kanthi sabar,
6. Ibu Nur Hidayati, M.Hum minangka *penasehat akademik* ingkang sampun paring piwulang saha wejangan ing salaminipun sinau wonten ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
7. Bapak lan Ibu Dosen jurusan Pendidikan Bahasa Daerah maturuwun awit saking ilmu, piwulang, lan wejangan salaminipun panyerat maguru ing Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah,
8. Tiyang sepuh kekalih, matur nuwun awit saking donga pangestu saha wejangan-wejanganipun, saengga panyerat saged mujudaken skripsi menika,
9. Sedaya kulawarga, matur nuwun awit saking sedaya peparang ingkang boten saged kula sebataken satunggal mbaka satunggal,
10. Kanca-kanca Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah angkatan 2009, mliginipun kanca-kanca kelas B , lan

11. Sedaya pihak ingkang sampun paring panyengkuyung.

Panyerat rumaos bilih skripsi menika taksih tebih saking ingkang nami sampurna, nanging panyerat gadhah pangajeng-ajeng sageda skripsi menika migunani tumrap sok sintena ingkang maos. Mekaten kalawau atur sapala saking panyerat, mugi-mugi skripsi menika saged murakabi.

Yogyakarta, 30 Juli 2013

Panyerat,

Titi Wahyuni

WOSING ISI

	Kaca
HALAMAN JUDUL	i
PASARUJUKAN	ii
PANGESAHAN	iii
WEDHARAN	iv
SESANTI.....	v
PISUNGSUNG.....	vi
PRAWACANA	vii
WOSING ISI	ix
<i>DAFTAR TABEL</i>	xiii
<i>DAFTAR LAMPIRAN</i>	xiv
<i>DAFTAR TETENGER</i>	xv
SARINING PANALITEN	xvi
 BAB I PURWAKA	 1
A. Dhasaring Panaliten	1
B. Underaning Perkawis	5
C. Watesaning Perkawis	6
D. Wosing Perkawis	6
E. Ancasing Panaliten	7
F. Paedahing Panaliten	7
G. Pangertosaning Tembung-tembung Kunci	8
 BAB II GEGARAN TEORI	 10
A. Andharan Teori.....	10
1. Wanita utawi Putri wonten ing Budaya Jawi	10
2. Wanita Utami wonten ing Budaya Jawi	13

3. <i>Nilai Pendidikan Moral</i> wonten ing Karya Sastra	17
4. Serat <i>Kaoetamaning Kenja</i>	20
B. Panaliten Ingkang Jumbuh.....	22
BAB III CARANIPUN PANALITEN	24
A. Jinising Panaliten	24
B. <i>Data</i> lan Sumbering <i>Data</i>	24
C. Caranipun Ngempalaken <i>Data</i>	25
D. Pirantining Panaliten	26
E. Caranipun Nganalisis <i>Data</i>	27
F. Caranipun Ngesahaken <i>Data</i>	27
BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN.....	29
A. Asiling Panaliten	29
B. Pirembagan	30
1. Wujud <i>Konsep</i> Wanita Utami sesambetan antawisipun Wanita kalian Gusti Ingkang Maha Kuwaos	30
2. Wujud <i>Konsep</i> Wanita Utami sesambetan antawisipun Wanita kalian Sesainipun Tiyang Gesang	36
3. Wujud <i>Konsep</i> Wanita Utami sesambetan antawisipun Wanita kalian Dhiri	60
BAB V PANUTUP.....	82
A. Dudutan	82
B. Pamrayogi.....	83
C. Implikasi.....	83

KAPUSTAKAN	85
LAMPIRAN.....	87

DAFTAR TABEL

	Kaca
<i>Tabel 1</i> : Wujud <i>Konsep</i> Wanita Utami sesambetan antawisipun Wanita kaliyan Gusti Ingkang Maha Kuwaos	26
<i>Tabel 2</i> : Wujud <i>Konsep</i> Wanita Utami sesambetan antawisipun Wanita kaliyan Sesaminipun Tiyang Gesang	26
<i>Tabel 3</i> : Wujud <i>Konsep</i> Wanita Utami sesambetan antawisipun Wanita kaliyan Dhiri Pribadinipun	26
<i>Tabel 4</i> : Wujud <i>Konsep</i> Wanita Utami wonten ing Serat <i>Kaoetamaning Kenja</i>	29

DAFTAR LAMPIRAN

		Kaca
Lampiran 1	: Ringkesaning cariyos Serat <i>Kaoetamaning Kenja</i> anggitanipun A.W. Adiwardaja	87
Lampiran 2	: Tabel wujud <i>konsep</i> wanita utami wonten ing Serat <i>Kaoetamaning Kenja</i>	90

DAFTAR TETENGER

Tetenger	Teges
	dipunwaos dh wonten ing ejaan basa jawi enggal
	dipunwaos th wonten ing ejaan basa jawi enggal
oe	dipunwaos u wonten ing ejaan basa jawi enggal
tj	dipunwaos c wonten ing ejaan basa jawi enggal
j	dipunwaos y wonten ing ejaan basa jawi enggal
dj	dipunwaos j wonten ing ejaan basa jawi enggal

KONSEP WANITA UTAMI WONTEN ING SERAT KAOETAMANING KENJA

Dening: Titi Wahyuni

NIM 09205241072

SARINING PANALITEN

Perkawis ingkang dipunrembag wonten panaliten inggih menika (1) Kadospundi wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Ingkang Maha Kuwaos? (2) Kadospundi wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang? (3) Kadospundi wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun?

Gegaran teori ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten inggih menika wanita wonten ing budaya Jawi, wanita utami wonten ing budaya Jawi, *nilai pendidikan moral* wonten ing karya sastra, *serat Kaoetamaning Kenja*. Paedah saking panaliten menika wonten paedah *praktis* saha paedah *teoritis*. Jinising panaliten wonten ing panaliten menika panaliten *deskriptif*. Metode ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten inggih menika *metode deskriptif*.

Sumber data wonten ing panaliten menika *teks* Serat *Kaoetamaning Kenja*. Wondene *data* ingkang dipuntliti wonten ing panaliten menika, inggih menika *konsep* wanita utami wonten ing serat *Kaoetamaning Kenja* ingkang awujud ukara-ukara langsung ingkang dipunandharaken dening panganggit, *dialog-dialog*, saha *monolog-monolog* saking paraga-paraga wonten ing salebeting *teks* Serat *Kaoetamaning Kenja*.

Data dipunkempalaken mawi cara maos saha nyerat. Pirantining panaliten wonten ing panaliten menika migunakaken kertu *analisis data*. Panaliti anggenipun nganalisis *data* ngginakaken kertu *analisis data*. *Data* ingkang sampun kapanggihaken, lajeng dipunanalisis mawi teknik *analisis deskriptif*. Caranipun ngesahaken *data* wonten ing panaliten menika mawi *validitas semantik* saha *reliabilitas intraratter* saha *reliabilitas interratter*.

Asiling panaliten wonten ing panaliten menika ngrembag wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Ingkang Maha Kuwaos, *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang, saha *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun.

BAB 1 PURWAKA

A. Dhasaring Panaliten

Karya sastra minangka asiling menggalih saha wohing pangraosing manungsa, dipunanggit dening panganggit kanthi migunakaken basa minangka sarananipun. Karya sastra dipunanggit dening panganggit saged awujud lesan menapa dene awujud seratan. Karya sastra dipunwastani sae, manawi saged nuwuhaken asil ingkang endah saha saged dipunraosaken mumpangatipun kangge tiyang ingkang remen utawi tiyang ingkang nggadhahi kawigatosan ingkang langkung dhateng satunggaling karya sastra.

Karya sastra dipunanggit dening panganggit boten namung minangka sarana kangge *hiburan* kemawon, nanging ugi saperlu maringi piwulang-piwulang gesang sarana karya sastranipun. Piwulang-piwulang wonten ing karya sastra menika minangka piwulang *praktis*, ingkang saged dipunangge tuladha gesang, minangka sarana kangge nggayuh titahipun Gusti Ingkang Maha Kuwaos, inggih menika supados dados tiyang ingkang utami.

Kangge mangertosi piwulang-piwulang ingkang wonten ing salebeting karya sastra, saged dipuntindakaken kanthi sinau sastra. Sinau sastra, saged katindakaken kanthi nindakaken panaliten tumrap karya sastra ingkang dipundadosaken minangka *sumber* datanipun. Kanthi sinau sastra, saged dipunpendhet pangertosan ngengingi menapa kemawon ingkang gegayutan kaliyan masarakat saha panggesanganipun. Sinau sastra saged dipuntindakaken kanthi nindakaken panaliten tumrap karya sastra Jawi.

Sastra Jawi minangka asiling kabudayan masarakat Jawi ingkang adiluhung, dipunanggit dening panganggit boten namung sarana kangge *hiburan*, nanging langkung wigatos, wonten ing sastra Jawi menika ngewrat piwulang-piwulang gesang. Panganggit anggenipun ngandharaken piwulang-piwulang gesang wonten ing karya sastranipun, kathah ingkang dipunandharaken mawi cariyos wonten ing karya sastranipun. Piwulang wonten ing salebeting karya sastra, saged dipunangge tuladha wonten ing gesangipun, minangka sarana kangge nggayuh jejering titahipun Gusti Inggang Maha kuwaos, inggih menika jalmi ingkang utami.

Karya sastra Jawi, dipunanggit dening panganggit, kathah ingkang ngewrat babagan wanita. Wanita dipundadosaken minangka *sumber data* dening panganggit, amargi wonten ing masarakat Jawi, sanget ngluhuraken dhateng wanita. Wanita boten namung ayu lahiripun, nanging wanita menika sanget narik kawigatosan babagan sipat-sipat ingkang dipungadhahi dening wanita. Wanita Jawi asring dipungambaraken mawi *stereotip* wanita Jawi, inggih menika ingkang dados titikanipun wanita Jawi.

Sadli (1982: 155) ingkang ngandharaken bilih wanita Jawi menika, umumipun taksih nggadhahi sipat-sipat ingkang dipungambaraken wonten ing *stereotip* wanita, inggih menika narima, pasrah, lembah manah, bekti, saha sipat luhur sanesipun inggih menika pinter, *kritis*, wantun ngandharaken pamanggihipun, lan sipat-sipat kasebat dados gambaraning wanita Jawi ingkang *ideal*. Wontenipun *istilah stereotip* wanita Jawi menika ingkang ndadosaken

wanita menika sanget narik kawigatosan dipundadosaken minangka sumber panalitenipun panganggit.

Kajawi menika, wonten ing masarakat Jawi, wanita menika ugi dipunanggep nggadhahi *peranan* ingkang wigatos wonten ing kulawarga, saha wonten ing masarakat. Wanita dipunanggep minangka *pendidik* ingkang wiwitan saha ingkang utami wonten ing kulawarga, saha masarakat. Mila saking menika, kathah panganggit ingkang nganggit karya sastra, ingkang ngewrat *pendidikan* utawi piwulang luhur kangge wanita. Babagan menika saged dipuntingali saking kathah anggitanipun para panganggit ingkang ngrembag piwulang kangge wanita, kadosta wonten ing *Serat Nitisastra*, *Piwulang Putra-Putri*, *Layang Panuntun Kamulyaning Bocah Wadon*, *Kaoetamaning Kenja*, saha sanes-sanesipun.

Sadaya anggitan ingkang ngewrat babagan piwulang luhur kangge wanita utawi kenya, ancasipun supados wanita menika nggadhahi kaluhuran budi, kangge nggayuh jejering titahipun Gusti Ingang Maha Kuwaos, inggih menika supados dados jalmi ingkang utami. Kajawi menika, piwulang luhur dipunwulangaken dhateng wanita supados wanita menika saged nglampahi tanggeljawabipun wonten ing kulawarga saha masarakat kanthi saestu.

Ananging wonten ing jaman samenika, kathah wanita utawi ingkang sampun nilar budi luhur, saengga tebih saking jejering titahipun Gusti Ingang Maha Kuwaos, inggih menika jalmi ingkang utami. Kajawi menika, wanita utawi kenya minangka *anggota* masarakat, boten saged nglampahi tanggeljawabipun kanthi sae, amargi boten mangertosi budi-budi luhur ingkang kedahipun dipungadhahi.

Saking perkawis-perkawis ingkang sampun kaandharaken, mila perlu dipunupados supados wanita utawi kenya menika sampun ngantos tebih saking jejer ing titahipun Gusti Inggang Maha Kuwaos, inggih menika tiyang ingkang utami. Supados dados tiyang ingkang utami, minangka titahipun Gusti Inggang Maha Kuwaos, kanthi mulangaken sipat-sipat budi luhur. Sarana kangge mulangaken budi luhur menika ing antawisipun saged mawi sarana karya sastra.

Serat kanthi irah-irahan *Kaoetamaning Kenja*, minangka karya sastra ingkang awujud seratan, dipunanggit dening A.W. Adiwardaja, rikala taun 1925. Serat menika dipuntemtokaken dados *sumber data* wonten ing panaliten menika, amargi wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja* menika, kathah ngewrat piwulang luhur kangge wanita utawi kenya. Piwulang-piwulang luhur ingkang wonten ing serat menika, ugi taksih saged dipunginakaken kangge piwulang dhateng wanita utawi kenya, wonten ing jaman samenika, saha jaman salajengipun, kangge nggayuh tiyang ingkang utami, minangka titahipun Gusti Inggang Maha Kuwaos.

Kanthi mangertosi piwulang-piwulang luhur wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja* menika, dipunantu-antu supados pamaos karya sastra, mliginipun pamaos wanita utawi kenya, supados saged ngetrapaken sipat budi luhur. Sipat budi luhur ingkang dipungadhahi dening wanita, minangka kautamaning wanita wonten ing gesangipun, supados dados wanita ingkang utami, inggih menika wanita ingkang pikantuk sih saking sadhengah sarawunganipun, prasasat dipunsihi ing Pangeran, jinurung punapa ingkang dados sedyanipun. Kajawi menika, sipat budi luhur punika, kalebet sipat ingkang saged

nuwuhaken rentahing kawelasan, saha nyantosakaken tancebing katresnan, kenging winastan anggayuh wahyuning kalakuwan.

Wonten ing panaliten menika, ngrembag perkawis wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Ingkang Maha Kuwaos, wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang, wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun wonten ing Serat *Koetamaning Kenja*, minangka sarana kangge mulangaken piwulang-piwulang luhur dhateng pamaos karya sastra, mliginipun kangge wanita utawi kenya, umumipun kangge sadaya pamaos karya sastra.

B. Underaning Perkawis

Adhedhasar saking dhasaring panaliten menika, saged dipunpendhet underaning perkawis bab *konsep* wanita utami. Underaning perkawis wonten ing panaliten menika inggih menika kados mekaten.

1. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Ingkang Maha Kuwaos wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.
2. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.
3. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.
4. *Konsep* wanita utami ingkang wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja* menapa taksih trep menawi dipuntrepaken wonten ing kawotenan jaman samenika.

5. Pangetrapan *konsep* wanita utami ingkang wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja* wonten ing jaman samenika.
6. *Peran* saking *konsep* wanita utami ingkang wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja* kangge lingkungan kulawarga saha masarakat.

C. Watesaning Perkawis

Wonten ing panaliten menika boten ngandharaken sadaya perkawis kados ing nginggil menika. Ananging panaliten menika dipunwatesi wonten ing bab *konsep* wanita utami wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*. Watesaning perkawis wonten ing panaliten menika inggih menika kados mekaten.

1. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwaos wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.
2. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.
3. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.

D. Wosing Perkawis

Gegayutan kaliyan watesaning perkawis wonten ing nginggil, saged dipunpendhet wosing perkawis. Wosing perkawis wonten ing panaliten menika inggih menika kados mekaten.

1. Kadospundi wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwaos wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*?

2. Kadospundi wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*?
3. Kadospundi wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*?

E. Ancasing Panaliten

Jumbuh kaliyan perkawis ingkang karembag, pramila saged dipunpendhet ancasing panaliten. Ancasing panaliten wonten ing panaliten menika inggih menika kados mekaten.

1. Kangge nggambaraken wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwaos wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.
2. Kangge nggambaraken wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.
3. Kangge nggambaraken wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.

F. Paedahing Panaliten

Panaliten menika nggadhahi pangajab mugi-mugi sageda murakabi, inggih menika sageda nambah seserepan dhateng kita sadaya minangka titahipun Gusti Inggang Maha Kuwaos, ingkang kersa menggalih. Paedahing panaliten menika kaperang dados kalih inggih menika paedah *teoritis* saha paedah *praktis*.

1. Paedah *Teoritis*

Panaliten menika saged dipunginakaken kangge nambah seserepan anggenipun nliti karya sastra kanthi *perspektif* sastra, inggih menika kanthi ngetrapaken teori sastra. Wondene ancasipun kangge mangertosi piwulang-piwulang, mliginipun bab piwulang ingkang sambet kaliyan *konsep* wanita utami wonten ing salebeting karya sastra.

2. Paedah *Praktis*

Panaliten menika sageda nambah seserepan ngengingi kadospundi wanita menika dipunwastani wanita ingkang utami miturut Serat *Kaoetamaning Kenja*. Salajengipun, piwulang wonten ing salebeting Serat *Kaoetamaning Kenja*, saged kangge tuladha gesang manungsa sedinten-dinten, minangka sarana kangge nggayuh jejering titahipun Gusti Inggang Maha Kuwaos, inggih menika wanita ingkang utami.

G. PangertosanTembung-tembung Kunci

Variabel wonten ing irah-irahan panaliten “*Konsep* Wanita Utami wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*”, kajlentrehaken kados mekaten.

1. *Konsep*

Tembung *konsep* menika asalipun saking basa Inggris *concept*, ingkang tegesipun inggih menika rencana, pangertosan (Echols saha Hassan Shadily, 2005: 135).

2. Wanita utami

Wanita utami inggih menika wanita ingkang tansah nengenaken sipat *sabar, darma, lila, legawa, saha narima ing pandum*. Sarana kangge nggayuh tataran putri utawi wanita utami, menawi putri menika sampun saged pikantuk pamoring kawula Gusti (Purwadi saha Munarsih, 2007: 233-234).

3. Serat *Kaoetamaning Kenja*

Serat *Kaoetamaning Kenja* minangka satunggaling karya sastra Jawi ingkang awujud gancaran, ingkang dipunserat dening A.W. Adiwardaja, rikala taun 1925. Serat *Kaoetamaning Kenja* menika dipunserat mawi aksara latin, dene basa ingkang dipunginakaken wonten ing panyeratan serat menika ngginakaken basa krama kaliyan basa ngoko.

BAB II

GEGARAN TEORI

A. Andharan Teori

1. Wanita utawi Putri wonten ing Budaya Jawi

Wanita Jawi inggih menika, wanita ingkang dipunlairaken saha ingkang gesang wonten ing lingkungan masarakat Jawi, ingkang nggadhahi basa ibu inggih menika basa Jawi. Atmaja (wonten ing Satoto, 1985: 88) ngandharaken bilih wanita menika asalipun saking tembung *wanodya kang puspita* ingkang tegesipun wanita ingkang ayu, inggih menika minangka *simbol* kasaenan ingkang tanpa cacat. Kasaenan ingkang tanpa cacat menika boten namung dipuntingali saking wujud fisikipun kemawon, nanging ugi dipuntingali saking ngelmi jiwaniipun, inggih menika budinipun.

Babagan gambaran wanita Jawi, ugi dipunandharaken dening Sukri saha Sofwan (2001: 89-91) ingkang ngandharaken bilih wanita Jawi menika saged dipuntingali saking wujud *fisik* saha *psikis*. Dipuntingali saking wujud *fisik*, wanita menika temtu kemawon wanita ingkang ayu lahiripun, dene wanita dipuntingali saking *psikis*, inggih menika wanita ingkang nggadhahi kaluhuran budi.

Ayu saha kaluhuran-kaluhuran budi ingkang dipungadhahi wanita menika sampun dados titikanipun wanita minangka titahipun Gusti Ingkang Maha Kuwaos, ingkang sanget narik kawigatosan. Wanita minangka titahipun Gusti Ingkang Maha Kuwaos, ugi nggadhahi tanggungjawab ingkang langkung wonten ing gesangipun. Tanggel jawab wanita minangka anggota kulawarga sageda

ngrukti bale wisma, wonten ing masarakat sageda *produktif*. Wanita ingkang *produktif* inggih menika wanita ingkang saged ngembangaken kesagedan-kesagedan wanita. Kejawi menika wanita sageda dados mitra priya sareng-sareng kangge mbangun gesang bebrayan ingkang langkung sae.

Miturut pamanggihipun Hadiatmaja saha Kuswa Endah (2009: 49), wanita menika mesthi lembah manah, ayu, saged narik kawigatosan saha *produktif*, ingkang nggadhahi tanggungjawab ingkang langkung saha minangka mitra priya. Bab menika nedahaken bilih wanita menika mesthi ayu, nggadhahi kapribadhen ingkang luhur, nggadhahi tanggungjawab ingkang langkung, saha saged dados mitra priya wonten ing gesang bebrayan.

Awit saking wanita menika sanget narik kawigatosan, mila kathah para pujangga ingkang damel *jarwa dhosok* babagan wanita ingkang kebak ing makna. Miturut pamanggihipun Rokhman, dkk. (2003: 190) ngengingi *definisi* wanita miturut *jarwa dhosok (akronim)* inggih menika *wani ditata (tata-titi, tatas-titis, tatag-tutug)* saha *wani tapa (tapa-tapak-telapak)*. Sejatosisun suwarga menika dumunung wonten ing *tlapak sukuning wanita* inggih menika dados *eksistensi esensi* suwarga. Bab menika nedahaken bilih wanita menika, kedahipun dipunajeni, boten pareng kita menika wantun dhateng wanita, amargi saking *eksistensi esensi* swarga ingkang dipungadhahi.

Miturut pamanggihipun Rokhman, dkk (2003: 191) ugi ngandharaken *definisi* putri inggih menika *mruput katri* (nengenaken bekti, nastiti, ngatos-atos). Bakti, nastiti, ngatos-atos, kedahipun dipuntrapaken dening putri dhateng garwanipun. Bakti-sungkem, pasrah-ngalah, mbangun-turut, setya tuhu dhateng

guru laki, dipuntindakaken kanthi sadhar *Lillah-fillah-billah*. Sedaya darma bekti, dipuntindakaken kanthi *mendhem jero mikul dhuwur harkat martabat* saha drajating kulawarga saha tiyang sepuh. Gemi, nastiti, inggih menika sipat ngirit (boten boros), permati, saha prasaja. Bab menika perlu dipunpenggalih saestu saha tansah emut bilih kathahing owah-owahanipun panggesangan manungsa wonten ing alam donya menika, dipunjalari saking jor-joran bandha. Ngatos-atos inggih menika sambet kaliyan tindak-tanduk, solah-bawa, saha muna-muni.

Taksih miturut pamanggihipun Rokhman, dkk (2003: 191-192) sipat ingkang kedah dipuntebihi para putri antawisipun inggih menika sipat *cula* saha *culas*. *Cula (ucul ala)* inggih menika, sipat ingkang remen rusuh, misuh, saha kasar ingkang ancasipun badhe ngasoraken wibawaning tiyang. *Culas (ucul bebas)* inggih menika minangka tindakan ingkang wagu, saru, saha ugal-ugalan ingkang ancasipun badhe ngasoraken martabating dhiri pribadi. Kanthi sangu *konsep* bekti, nastiti, ngatos-atos, putri menika badhe pikantuk kuwalitas putri ingkang utami.

Miturut pamanggihipun Purwadi saha Munarsih (2007: 233), putri inggih menika jinising makhluk ingkang alus, kanthi rupi ingkang ayu, ingkang saged dipunumpamekaken purnama sidi, minangka jinising titahipun Gusti Inggang Maha Kuwaos, ingkang endah sanget. Saking ayunipun kalawau, kathah para jaler menika mastani bilih putri menika cepak namung wonten griya kemawon, ngurus wisma saha ngrimat putra, boten perlu *cawe-cawe* perkawis sanes-sanesipun, kejawi perkawis balewisma.

Miturut pamanggihipun Soemodidjojo (2007: 99), wonten sipating wanita ingkang awon miturut katurangganipun. Saking sipat-sipat wanita menika ing antawisipun wonten wanita ingkang nggadhahi pakulitan ingkang *ireng manis*, riyep-riyep polatanipun, remanipun lemes ngandhan-andhan, menika nedahaken bilih wanita menika nggadhahi sipat boten antepan ing laki. Wonten malih sipat wanita miturut katurangganipun inggih menika wanita ingkang nggadhahi pasuryan ingkang semu abrit, jangganipun panjang, menika nggadhahi sipat awon.

Miturut pamanggihipun Soemodidjojo (2007: 100) dipunandharaken ugi sipating wanita miturut dinten lahiripun. Saking sipat-sipat wanita menika miturut dinten lahiripun ing antawisipun wanita ingkang lair wonten ing dinten Setu Paing, nggadhahi sipat menawi becik inggih nglangkungi becikipun, menawi awon inggih nglangkungi awonipun. Wonten malih sipat wanita ingkang lair ing dinten Senen Legi menika nggadhahi sipat wantun ing laki, nanging bekta rijeki.

Katitik saking andharanipun para ahli ing nginggil, kacetha bilih wanita Jawi menika wonten ingkang sae, inggih menika wanita ingkang nggadhahi nggadhahi sipat-sipat ingkang utami, ugi wonten wanita Jawi ingkang kirang sae. Wonten ing ngandhap menika badhe kaandharaken wanita Jawi ingkang sae utawi wanita utami.

2. Wanita Utami wonten ing Budaya Jawi

Wanita ingkang ayu lahir saha batosipun menika saged dipundadosaken gegambaran *ideal* wanita Jawi. Wanita ingkang *ideal* menika nggadhahi sesambetan ingkang raket kaliyan *istilah* wanita utami, ingkang wonten ing

masarakata Jawi tansah dipunajeni, dipunagung-agungaken, dipunjagi supados tansah wilujeng wonten ing gesangipun.

Wondene ingkang dipunwastani wanita utami inggih menika wanita ingkang nggadhahi kautaman-kautaman utawi kalangkungan-kalangkungan ingkang mbedakaken kaliyan wanita-wanita sanesipun. Kalangkungan-kalangkungan menika kejawi ingkang sipatipun *lahiriah*, ugi ingkang ingkang sipatipun *batiniah*, inggih menika nggadhahi budi luhur.

Wonten ing masarakat Jawi, ugi dipunmangertosi babagan tembung wanita utami. Wanita utawi putri ingkang utami, miturut pamanggihipun Purwadi saha Munarsih (2005: v) inggih menika, wanita utawi putri ingkang tansah nindakaken piwulang-piwulang kautaman ingkang asipat lahir menapa dene batos, wonten ing gesangipun. Babagan menika nedahaken bilih wanita utami menika boten namung dipuntingali saking lahiripun kemawon, nanging ugi dipuntingali saking batosipun.

Wanita menawi dipuntingali saking *aspek lahiriah*, sageda pikantuk menapa ingkang dipunwastani “tiyang ingkang begja”, inggih menika *gunawan* ingkang tegesipun nggadhahi kawruh, *hartawan* inggih menika gadhah bandha, saha *berawan* ingkang tegesipun kagungan putra. Dipuntingali saking *aspek batiniah*, wanita utawi putri menika kedahipun dipuntuntun supados nggadhahi kaluhuran budi, inggih menika tansah nyaketaken dhateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos, kanthi lembah manah saha tawekal. Kanthi tansah nyaketaken dhirinipun dhateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos, dipunsarengi kanthi lembah manah saha

tawekal, badhe ndadosaken tiyang menika dipunsihi dening Gusti Inkgang Maha Kuwaos, saengga saged wilujeng wonten ing gesangipun.

Hadiatmaja saha Kuswa Endah (2009: 58-59) ngandharaken bilih wonten ing Serat *Wulang Putri*, ingkang dipunwastani wanita utami inggih menika wanita ingkang bekti dhateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos. Babagan menika minangka pangajeng-ajeng saking pujangga mliginipun kangge para putri kraton supados dados wanita ingkang nggadhahi budi luhur, njagi aruming asmanipun ratu, ngetingalaken gapyak saha andhap asor dhateng sesaminipun. Kajawi menika, ingkang dipunwastani wanita utami inggih menika wanita ingkang nggadhahi sipat sabar dhateng *pancabayaning ati* ‘5 panggodhaning ati’.

Sadaya budi luhur menika dipundhapuk saha dipunwiwiti nalika putra menika taksih alit. Putra-putra menika dipunwuruki piwulang-piwulang ingkang dados pandom gesang wonten ing masarakatipun, dipunwiwiti kaliyan *sistem* pamulangan ingkang sambet kaliyan kapitadosan dhumateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos.

Tiyang Jawi saged pitados wontenipun Gusti Inkgang Maha Kuwaos, amargi kangge tiyang Jawi kapitadosan menika boten namung dipunpikantuki kanthi dipunnalar kemawon, nanging kanthi *rasa*, *cipta*, saha *karsa*. Kanthi *rasa*, *cipta*, saha *karsa*, minangka peparinging Gusti, ingkang ancasipun kangge mangertosi sedaya ingkang wonten ing donya menika, minangka titahipun Gusti Inkgang Maha Agung (Sujanto, 1993:7). Kanthi nindakaken budi luhur, badhe nglairaken wanita utawi putri ingkang unggul, inggih menika putri ingkang utami. Putri ingkang utami menika dados gambaran *ideal* wanita Jawi.

Babagan gambaran *ideal* wanita Jawi menika, jumbuh kaliyan pamanggihipun Sadli (1982: 155) ingkang ngandharaken bilih wanita Jawi menika, umumipun taksih nggadhahi sipat-sipat ingkang dipungambaraken wonten ing *stereotip* wanita, inggih menika narima, pasrah, lembah manah, bekti, saha sipat luhur sanesipun inggih menika pinter, *kritis*, wantun ngandharaken pamanggihipun, lan sipat-sipat kasebat dados gambaraning wanita Jawi ingkang *ideal*.

Wondene miturut pamanggihipun Rokhman, dkk (2003: 190), ingkang dipunwastani wanita utami inggih menika, wanita ingkang tansah nengenaken sanget *konsep* bekti, nastiti, ngatos-atos, saengga dipunkajengaken pikantuk kuwalitas putri ingkang utami (*emating pati patitis*). Wondene kangge nggayuh kuwalitas putri ingkang utami menika boten gampil. Wanita utawi putri kedah tansah nyaketaken dhateng Pangeran saha nggadhahi kaluhuran budi. Manawi sedaya kautaman-kautaman wau tansah dipuntindakaken dening wanita utawi putri, badhe pikantuk kanugrahan saking Gusti Inggang Maha Kuwaos.

Katitik saking pamanggihipun para ahli kados katrangan ing nginggil, kacetha bilih wanita utami inggih menika wanita ingkang tansah bekti dhumateng Gusti Inggang Maha Kuwaos saha nggadhahi kaluhuran-kaluhuran budi.

Kaluhuran-kaluhuran budi ingkang dipuntindakaken dening wanita menika sejatosipun minangka *nilai* ingkang tansah dipunkajeng-kajeng dening sinten kemawon, amargi nggadhahi *nilai* ingkang *positif* kangge gesang manungsa. Wonten ing karya sastra, kaluhuran-kaluhuran budi ingkang dipungadhahi wanita, minangka sarana piwulang utawi pendidikan kangge pamaos karya sastra.

Piwulang utawi *pendidikan* ingkang mulangaken sipat-sipat wanita wonten ing karya sastra dipunwastani *nilai pendidikan moral*. Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag *nilai pendidikan moral* wonten ing karya sastra.

3. Nilai Pendidikan Moral wonten ing Karya Sastra

Nilai inggih menika sipat-sipat utawi bab-bab ingkang wigatos saha nggadhahi piguna kangge manungsa (KBBI, 1995: 690). Wondene *nilai* wonten ing karya sastra, miturut pamanggihipun Padmospito (1990: 4) inggih menika minangka piwulang, pesen, saha *nilai-nilai* gesang ingkang saged dipunginakaken minangka bahan piwulang. Piwulang wonten ing karya sastra menika saged dipunpendhet paedahipun kangge *generasi* samenika ugi *generasi* salajengipun.

Zulfahnur, dkk, (1996: 132) ugi ngandharaken bilih karya sastra menika minangka *ekspresi* saha asiling menggalih, saha pengalamanipun gesang panganggit karya sastra, tumrap masarakat wonten ing kawontenan saha wekdal tartamtu. Wonten ing karya sastra menika dipungambaraken kawontenan masarakat, ingkang kathah dipunpanggihi *nilai-nilai* minangka piwulang, pamrayogi ingkang migunani tumrap pamaos karya sastra.

Wonten ing karya sastra jinis piwulang, *nilai-nilai* ingkang wonten ing karya sastra menika kathah ingkang ngrembag piwulang bab *moral*. *Moral* miturut umum, nggadhahi pangertosan minangka piwulang bab ingkang sae saha awon, ingkang dipuntampi umum ngengingi tumindak, patrap, kuwajiban, saha sanes-sanesipun, kadosta *akhlak*, *budi pekerti*, saha susila (KBBI, 2001: 754). *Moral* wonten ing karya sastra, saged nggambaraken pamanggih gesang

panganggit karya sastra, inggih menika ngengingi *nilai-nilai* ingkang leres, ingkang badhe dipunandharaken panganggit dhateng pamaos karya sastra. Kajawi menika, *moral* wonten ing karya sastra menika saged dipunginakaken minangka pitutur utawi piwulang kangge tiyang ingkang midhanget karya sastra, pamaos karya sastra, saha panganggit karya sastra (Nurgiyantoro, 1995: 321).

Salajengipun Kenny (wonten ing Nurgiyantoro, 1995: 321) ugi ngandharaken bilih *moral* menika, nggadhahi ancas minangka pamrayogi ingkang gegayutan kaliyan piwulang *moral* tartamtu ingkang sipatipun *praktis*. Piwulang *moral* ingkang sipatipun *praktis*, tegesipun inggih menika piwulang wonten ing salebeting cariyos menika ingkang saged dipunpendhet saha dipuntegesi maknaipun dening pamaos karya sastra. *Moral* ing karya sastra menika sejatosipun minangka sarana kangge ndhidhik panikmat karya sastra.

Karya sastra saged minangka sarana *pendidikan*, dipunkiyataken dening Nugroho (1999: 33), ingkang ngandharaken bilih *pendidikan moral* menika minangka usaha kanthi sadhar kangge mulangaken *nilai-nilai moral* saha *spiritual* ingkang dipunginakaken siswa saengga siswa menika anggenipun nalar langkung sae, ingkang wonten ing wekasanipun saged penggalih kanthi langkung sae. Mekaten ugi wonten ing karya sastra, *nilai pendidikan moral* ugi dipunginakaken kangge mulangaken *nilai-nilai moral* dhateng pamaos karya sastra, supados pamaos karya sastra mliginipun, saged menggalih langkung sae malih wonten ing gesangipun, saengga gesangipun badhe langkung sae malih.

Wondene jinising piwulang *moral* wonten ing karya sastra miturut pamanggihipun Nurgiyantoro (1995: 321) ngrembag perkawis ingkang saged

dipunwastani nggadhahi sipat boten bebas. Perkawis-perkawis menika inggih menika dipunbedakaken dados 3, inggih menika: (1) moral ingkang ngrembag sesambetan antawisipun manungsa kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwaos, (2) sesambetan antawisipun manungsa wonten ing masarakat, kalebet sesambetan kaliyan alam lingkunganipun, saha (3) sesambetan antawisipun manungsa kaliyan dhiri pribadinipun.

Manungsa gesang wonten ing donya menika, minangka *makhluk individu* saha *makhluk sosial*. Minangka *makhluk individu* manungsa menika nggadhahi sesambetan kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwasa saha sesambetan kaliyan dhiri pribadinipun. Minangka *makhluk sosial*, manungsa menika nggadhahi sesambetan kaliyan sesaminipun saha alam lingkunganipun. Sedaya perkawis ingkang ngrembag manungsa saha panggesanganipun, wonten ing karya sastra menika kathah dipunrembag bab *nilai* moralipun.

Wonten ing panaliten menika jinising *nilai pendidikan moral* langkung dipunkhususaken dhateng wanita minangka titahipun Gusti, minangka *makhluk individu* saha *makhluk sosial*, saengga *nilai pendidikan moral* kaperang dados 3 inggih menika: (1) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwaos, (2) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang, (3) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun.

Katitik saking andharanipun para ahli ing nginggil, kacetha bilih *nilai moral* wonten ing karya sastra menika, minangka sarana kangge ndidhik pamaos karya sastra kanthi cariyos-cariyos wonten ing salebeting karya sastra. Pamaos ugi

saged mendhet mumpangatipun saking asiling maos saha damel *tafsiran* ngengingi piwulang wonten ing salebeting karya sastra. Ing ngandhap menika badhe dipunrembag satunggaling karya sastra ingkang ngewrat piwulang *moral*, mliginipun piwulang kangge wanita utawi kenya, inggih menika ngengingi *konsep* wanita utami wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.

4. Serat *Kaoetamaning Kenja*

Sambet kaliyan piwulang wonten ing karya sastra, kathah karya sastra Jawi ingkang ngrembag piwulang kangge wanita. Wanita dipundadosaken pirembagan wonten ing karya satranipun sastrawan, amargi wanita menika manawi dipuntingali saking *unsur* lahiripun saha *unsur* batinipun, sanget narik kawigatosan. Kajawi menika, wanita menika minangka *pendidik* ingkang wiwitan saha utami kangge gesang manungsa salajengipun, supados dados tiyang ingkang luhur budinipun. Satunggaling karya sastra ingkang ngandhut piwulang, mliginipun piwulang kangge wanita utawi kenya, inggih menika serat *Kaoetamaning Kenja*.

Serat *Kaoetamaning Kenja* menika dipunanggit dening A.W. Adiwardaja, rikala taun 1925, ingkang dipunsimpen wonten ing Sasana Pustaka Kraton Kasunanan Surakarta. Serat menika minangka salah satunggalipun karya sastra Jawi ingkang awujud gancaran, ingkang dipunserat mawi aksara latin, basanipun migunakaken basa krama kaliyan basa ngoko. Serat menika kalebet serat piwulang, amargi wonten ing salebetipun suraos serat menika ngandharaken

piwulang-piwulang mliginipun kangge wanita, supados dados wanita ingkang utami miturut kabudayan Jawi.

Piwulang-piwulang wonten ing serat menika, dipunandharaken mawi cariyos-cariyos ingkang ngewrat bab *konsep* wanita utami, minangka piwulang gesang, mliginipun kangge wanita utawi kenya. Cariyos-cariyos wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja* menika dipunperang dados 11 sub irah-irahan, ingkang sedayanipun wonten gandheng cenengipun.

Piwulang-piwulang wonten ing salebeting Serat *Kaoetamaning Kenja*, dipunandharaken kanthi cariyosipun randhaning Bupati, asmanipun Raden Ayu Menggung. Piyambakipun nggadhahi titikan minangka wanita utami, inggih menika wanita ingkang nggadhahi budi luhur, saengga boten nama langka aruming asmanipun ngambar sumrambah saindhenging praja. Piyambakipun kagungan putra tiga. Inkang pambajeng jaler, panengah putri, lajeng ingkang wuragil jaler. Inkang putri nama Raden Ajeng Retnajiwa. Pambekanipun Raden Ajeng Retnajiwa kados ibunipun, inggih menika minangka wanita ingkang utami dipuntingali saking lahiriah saha batiniah. Wonten ing serat menika dipuncariyosaken kadospundi paraga utami wanita anggenipun migunakaken kaluhuran budinipun, kangge mancasi sedaya perkawis-perkawis gesang sedinten-dinten wonten ing kulawarga saha masarakat.

Cariyos wonten ing salebetipun serat *Kaoetamaning Kenja* menika saged dipunangge tuladha mliginipun tumrap kenya kanthi ancas kangge nggayuh wanita utami, inggih menika wanita ingkang tansah ngginakaken kaluhuran

budinipun kangge mancasi sadaya perkawis-perkawis gesangipun, saengga tansah kajagi kawilujenganipun saha dipunsihi dening Gusti Inggang Maha Kuwaos.

B. Panaliten ingggang Jumbuh

Panaliten ingggang dipundadosaken *acuan* wonten ing panaliten menika wonten kalih. Inggang sepisan, panaliten kanthi irah-irahan “*Konsep Kewanitaan dalam Wulang Putri Serat Wira Iswara*”, ingggang dipuntindakaken dening Surati, mahasiswa jurusan Sastra Nusantara, Universitas Gadjah Mada Yogyakarta.

Wonten ing panaliten ingggang dipuntindakaken dening Surati menapa dene panaliti, asiling panaliten sami-sami ngrembag *konsep* wanita minangka piwulang kangge wanita. Anggenipun nindakaken panaliten, wonten ing panalitenipun Surati menapa dene panaliten ingggang dipuntindakaken dening panaliti, sami-sami nindakaken panaliten kanthi *perspektif* disiplin ngelmi sastra.

Bedanipun, wonten ing panalitenipun Surati menika asiling panaliten ngengingi *konsep* wanita kaperang dados 3, inggih menika *konsep religi*, *konsep etika* (susila), saha *konsep sosial*. Wondene wonten ing panaliten panaliti, asiling panaliten ngengingi *konsep* wanita kaperang dados 3, inggih menika: (1) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwaos, (2) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang, (3) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun.

Inggang kaping kalih, inggih menika panaliten kanthi irah-irahan “*Pendidikan Wanita dalam Rumah Tangga pada Hikayat Nabi Mengajar*

Anaknya Fatimah”, ingkang dipuntindakaken dening Mei Astoeti, mahasiswa jurusan Bahasa dan Sastra Indonesia, Universitas Negeri Yogyakarta. Wonten ing panalitenipun Mei menapa dene panaliti, asiling panaliten sami-sami ngrembag piwulang kangge wanita ingkang wonten ing salebeting karya sastra. Anggenipun nindakaken panaliten, panalitenipun Mei menapa dene panaliten ingkang dipuntindakaken dening panaliti sami-sami nindakaken panaliten kanthi *perspektif* disiplin ngelmi sastra.

Bedanipun, wonten ing panalitenipun Mei, asiling panaliten ngrembag piwulang pendhidhikan tumrap wanita ingkang sampun emah-emah. Wondene wonten ing panaliten panaliti menika asiling panaliten tumrap wanita kaperang dados 3, inggih menika: (1) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Ingkang Maha Kuwaos, (2) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang, (3) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun.

BAB III CARA PANALITEN

A. Jinising Panaliten

Panaliten kanthi irah-irahan “*Konsep Wanita Utami wonten ing Serat Kaoetamaning Kenja*”, dipungolongaken wonten ing jinising panaliten *deskriptif*, ingkang nggadhahi ancas kangge nggambaraken *konsep* wanita utami wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.

Wondene *metode* ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika kanthi migunakaken *metode deskriptif*, ingkang nggadhahi ancas kangge nemokaken pangertosan ingkang wiyar babagan *konsep* wanita utami wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*.

B. Data lan Sumbering Data

Sumber data wonten ing panaliten menika *teks* Serat *Kaoetamaning Kenja*, anggitanipun A.W. Adiwardaja, rikala taun 1925. Serat menika dipunsimpen wonten ing Sasana Pustaka Kraton Kasunanan Surakarta Hadiningrat. Serat *Kaoetamaning Kenja* menika kaperang dados perangan sampul utawi samak buku (serat), *daftar suraos teks*, saha suraos teks, ingkang sedayanipun wonten 69 kaca.

Wondene ingkang dados panaliten menika suraos *teks*, ingkang dumadi saking kaca 3 dumugi kaca 69. *Sistem ejaan* wonten ing serat menika dereng migunakaken *Sitem Ejaan yang Disempurnakan*. Wondene panyeratan tumrap *data* ingkang kapanggihaken ing serat menika ugi kaserat menapa wontenipun, tegesipun boten ngewah-ewahi tata caranipun panyeratan tumrap data.

Data ingkang dipuntliti wonten ing panaliten menika inggih menika *konsep* wanita utami wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja* ingkang awujud ukara-ukara langsung ingkang dipunandharaken dening panganggit, *dialog-dialog*, saha *monolog-monolog* saking paraga-paraga wonten ing salebeting *teks* Serat *Kaoetamaning Kenja*.

C. Caranipun Ngempalaken *Data*

Wonten ing panaliten menika angggenipun ngempalaken *data* dipuntindakaken kanthi *teknik* maos saha nyerat. *Teknik* menika dipunginaaken amargi *data* panaliten inggih menika *teks tertulis*. Wondene cara-cara ingkang kedah dipunlampahi inggih menika: (1) maos sedaya suraos *teks* serat *Kaoetamaning Kenja* kanthi tlatos, ingkang ancasipun kangge mangertosi bulir-bulir *konsep* wanita utami, (2) damel *analisis* ukara-ukara langsung ingkang dipunandharaken dening panganggit, *monolog* saking paraga wonten ing salebeting cariyos, saha *dialog* antawisipun paraga wonten ing cariyos Serat *Kaoetamaning Kenja* ingkang sambet kaliyan *konsep* wanita utami, (3) asiling *analisis* ingkang gegayutan kaliyan *konsep* wanita utami, lajeng dipuntindakaken *klasifikasi data*, saengga dipunpikantuki pinten-pinten *konsep* wanita utami, (4) asiling *klasifikasi data*, salajengipun dipuntindakaken nyerat wonten ing kertu *analisis data*.

D. Pirantining Panaliten

Minangka pirantining panaliten wonten ing panaliten menika inggih menika kertu *analisis data* ingkang dipunginakaken kangge nyerat *data-data* ingkang gegayutan kaliyan *konsep* wanita utami wonten ing Serat *Kautamaning Kenja*. Wondene wujudipun kertu *analisis data* ingkang dipunginakaken kangge nyerat *data-data* kasebat, kados mekaten.

Tabel 1. Wujud Konsep Wanita Utami Sesambetan antawisipun Wanita kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwaos

No	Sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwaos	Indikator	Kaca	Katrangan

Tabel 2. Wujud Konsep Wanita Utami Sesambetan antawisipun wanita kaliyan Sesaminipun Tiyang Gesang

No	Sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang	Indikator	Kaca	Katrangan

Tabel 3. Wujud Konsep Wanita Utami Sesambetan antawisipun Wanita kaliyan Dhiri Pribadinipun

No	Sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun	Indikator	Kaca	Katrangan

E. Caranipun Nganalisis Data

Teknik analisis data ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika inggih menika *teknik analisis deskriptif*. Panaliten menika nggadhahi ancas kangge nggambaraken sedaya ingkang sambet kalihan “*Konsep Wanita Utami* wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*”. *Teknik analisis deskriptif* wonten ing panaliten menika ngasilaken *data deskriptif*, ingkang awujud ukara-ukara ingkang sinerat. *Data-data* ingkang awujud ukara-ukara kasebat, salajengipun dipuntindakaken pedomelan *interpretasi*. Asiling *interpretasi data*, lajeng dipundamel *kategori* ngengingi *konsep* wanita utami ingkang wonten ing serat *Kaoetamaning Kenja*, inggih menika: (1) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inggang Maha Kuwaos, (2) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang, (3) *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun.

F. Caranipun Ngesahaken Data

Caranipun ngesahaken *data* wonten ing panaliten menika kanthi nindakaken *validitas* saha *reliabilitas data*. *Validitas data* dipunuji migunakaken *validitas semantik*. *Validitas semantik* dipuntindakaken kanthi cara mirsani kadospundi *data* ingkang awujud bulir-bulir piwulang saged dipuntegesi jumbuh kaliyan konteksipun.

Wondene *reliabilitas* ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika *reliabilitas intraratter* saha *reliabilitas interratter*. *Intraratter* dipuntindakaken kanthi cara maos Serat *Kaoetamaning Kenja* kanthi tlatos saha

tliti. Babagan menika dipuntindakaken amargi nggadhahi ancas supados pikantuk *data* ingkang *konsisten* utawi boten ewah-ewah. *Interratter* dipuntindakaken kanthi ngrembag asiling panaliten kaliyan dosen *pembimbing* ingkang mumpuni wonten ing ngelmi sastra kangge paring pamrayogi, *kritik* saha damel tetimbangan-tetimbangan *verifikasi* gegayutan kaliyan panaliten.

BAB IV ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN

A. Asiling Panaliten

Asiling panaliten wonten ing panaliten kanthi irah-irahan “*Konsep Wanita Utami* wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*”, inggih menika awujud *konsep* wanita utami. Wujud *konsep* wanita utami wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*, kaperang dados tiga *kategori*, inggih menika kados mekaten.

1. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inkgang Maha Kuwaos.
2. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang.
3. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun.

Wondene wujudipun asiling panaliten ngengingi *konsep* wanita utami wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja*, dipunandharaken mawi *tabel* kados ing ngandhap menika.

Tabel 4. Wujud Konsep Wanita Utami wonten ing Serat Kaoetamaning Kenja.

No	Wujud konsep wanita utami	No. Data
1.	Sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inkgang Maha Kuwaos	
a.	Remen ndedonga dhateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos	15, 20, 29
b.	Mangertosi takdiripun gesang manungsa	26
2.	Sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang	
a.	Mulang wuruk dhateng putra	5, 6, 25, 39
b.	Nggadhahi pangajeng-ajeng ingkang sae dhateng putra	11, 27
c.	Nglipur dhateng putra ingkang nandhang kasisahan	42
d.	Nggadhahi prasangka sae dhateng tiyang sepuh	10

Tabel salajengipun

No	Wujud konsep wanita utami	No. Data
e.	Bekti dhateng tiyang sepuh	12
f.	Gematos dhateng sedherek	3
g.	Mituhu	13
h.	Sugih lingsem saha lelewa	14, 22, 24
i.	Ngemutaken dhateng bab-bab ingkang sae	18
j.	Andhap asor	23
k.	Ngluhuraken dhateng tiyang utawi bangsa sanes	34, 43
l.	Sumanak utawi gapyak	35
3.	Sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun	
a.	Gemi, setiti, ngatos-atos	1
b.	Prasaja	2
c.	Pengkuh ing budi	4
d.	Titen	7
e.	Waspada	8, 9
f.	<i>kritis</i>	16
g.	Pinter	38
h.	Mangertos ing semu	19, 21
i.	Sregep	28
j.	<i>Produktif</i>	30
k.	Lembah manah	31, 36, 37, 41
l.	Budi temen	35
m.	Tatas saha titis	38
n.	Ngatos-atos	17, 40

B. Pirembagan

Panaliten wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja* menika dipunpanggihaken asiling panaliten arupi wujud *konsep* wanita utami. Wonten ing ngandhap menika pirembagan saking asiling panaliten kasebat.

1. Wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inkang Maha Kuwaos.

Wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inkang Maha Kuwaos, wonten ing serat *Kaoetamaning Kenja* menika wonten

kalih, inggih menika wanita ingkang ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos saha wanita ingkang mangertosi takdiripun gesang manungsa. Wondene katranganipun kados ing ngandhap menika.

a. Ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos

Manungsa dipunwastani manungsa ingkang utami menawi tansah ngasah landheping *rohani* kanthi tansah emut dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos (Purwadi saha Munarsih, 2005: 14). Satunggaling wujud wanita ingkang tansah emut dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos inggih menika wanita utawi kenya ingkang ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Babagan kenya ingkang ndedonga utawi nyenyuwun dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa, manawi kagungan semah saradhadhu, lajeng dipunlurugaken perang. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(15) „*Oepama..., akoe, jèn bodjokoe diloeroegaké perang..., akoe ana ing omah tansah memoedji ing Goesti, soepaja oenggoela djoerité.*” (A.W. Adiwardaja, 1925: 17).

Nalika prei anggenipun sami sekolah, Raden Mas Linggajiwa, Raden Ajeng Retnajiwa, saha Raden Harsana sami ngendikan wonten ing dalemipun Raden Ayu Menggung. Perkawis ingkang dipunngendikakaken kalawau perkawis manawi kagungan semah saradhadhu, lajeng dipunlurugaken perang. Raden Ajeng Retnajiwa ingkang mireng ngandikanipun Raden Mas Linggajiwa mangsuli andharanipun Raden Harsana, perkawis manawi kagungan semah saradhadhu,

lajeng dipunlurugaken perang, lajeng nggadhahi pamanggih piyambak babagan menika.

Saking *indikator* ing nginggil menika, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang remen ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Raden Ajeng Retnajiwa ndedonga, supados menapa ingkang dipunkajeng-kajengaken saged kasembadan, inggih menika manawi kagungan semah saradhadhu, lajeng dipunlurugaken perang, supados unggul anggenipun perang.

Ancasipun ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos menika dipuntindakaken dening wanita, kajawi supados menapa ingkang dados kekajenganipun menika saged kasembadan, ugi wonten ingkang nggadhahi ancas supados reribed ingkang saweg dipunlampahi menika sageda sirna. Babagan wanita ingkang remen ndedonga utawi nyenyuwun dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, ugi dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung. Nalika semanten, piyambakipun nglampahi satunggaling lelampahan ingkang damel penggalihan, lajeng nyenyuwun dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (20) ***Rinten-daloe Radèn Ajoe Menggoeng tansah prihatos nene a ateng ingkang Koewasa, moerih birating reribedipoen.*** (A.W. Adiwardaja, 1925: 32).

Satunggaling dinten, Raden Ayu Menggung badhe tuwi Raden Ajeng Retnajiwa wonten ing pamulanganipun. Dening gurunipun Raden Ajeng Retnajiwa, dipunngandikani bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika saweg

ndherekaken kangmasipun inggih menika Raden Mas Linggajiwa wonten ing setasiun. Mireng ngandikanipun guru mekaten punika, penggalhipun Raden Ayu Menggung boten sakeca, lajeng nyusul tindak dhateng setasiun. Dumugi setasiun, Raden Ayu Menggung boten manggihaken putranipun, inggih menika Raden Mas Linggajiwa, nanging Raden Ajeng Retnajiwa kaliyan Raden Mas Harsana. Nyumerepi kawontenan kados mekaten menika, dados penggalhipun Raden Ayu Menggung boten sakeca.

Saking *indikator* ing nginggil, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika priyantun putri ingkang remen ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos. Nalika piyambakipun nglampahi satunggaling perkawis ingkang ndadosaken penggalhipun boten sakeca, lajeng nyenyuwun rintèn dalu dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, supados reribed ingkang saweg dipunlampahi menika saged sirna utawi ical.

Ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, saged dipuntindakaken wonten ing salebeting batos. Babagan kenya ingkang remen ndedonga utawi nyenyuwun dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, ugi dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Dumilah. Nalika piyambakipun kagungan panyuwunan, lajeng nyenyuwun dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, wonten ing salebeting batos. Babagan Raden Ajeng Dumilah ingkang ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(29) *Raosipoen salebeting batos: “wah, mendah senengé mas Ling, jèn kroengoe kabar akoe wis njamboetgawé, apa manèh akoe manggon tje ak lan èwèké. É..., moega Goesti ngidjabahana panjoewoenkoe iki adja ana sambekalané sawidji apa.”* (A.W. Adiwardaja, 1925: 46).

Sawedalipun tamat saking pamulangan, Raden Ajeng Dumilah lajeng nglamar pedamelan. Nalika samanten, Raden Ajeng Dumilah ketampi anggenipun nglamar pedamelan wonten ing Ngajogja saha saged manggen celak kaliyan pancanganipun, inggih menika Raden Mas Linggajiwa. Dalunipun Raden Ajeng Dumilah boten saged sare, tansah klisikan, nggagas-nggagas anggenipun badhe nglamar pedamelan, saha tansah ngangen-angen Raden Mas Linggajiwa, inggih menika pancanganipun.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ajeng Dumilah menika kenyaingkang remen nyenyuwun utawi ndedonga dhateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos. Raden Ajeng Dumilah nyenyuwun dhateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos, supados menapa ingkang dados panyuwunanipun ing salebeting batos dipunijabahi dening Gusti Inkgang Maha Kuwaos. Inkgang dados panyuwunanipun Raden Ajeng Dumilah wonten ing salebeting batos, inggih menika mugi-mugi Raden Mas Linggajiwa menika ugi ngraosaken bingahipun awit sampun ketampi anggenipun nyambutdamel saha saged manggen celak kaliyan piyambakipun

b. Mangertosi takdiripun gesang manungsa

Hardjana (wonten ing Purwadi, 2005: 13) ngandharaken bilih putri menika, kedahipun mangertosi 4 piwulang, inggih menika tansah *tawekal* saha *sabar* manawi pikantuk pacoban, *tabah*, mangertosi laku jiwa ingkang suci saha alus, saha mangertosi *laku rahsa*, inggih menika mangertosi kodratipun Gusti Inkgang Maha Kuwaos saha takdiripun gesang ingkang kebak bingah saha sisah. Saking sipat-sipat kasebat, ing antawisipun inggih menika mangertosi takdiripun

gesang manungsa, inggih menika minangka titahipun Gusti Inkgang Maha Kuwaos. Babagan wanita ingkang mangertosi takdiripun gesang manungsa menika dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung. Nalika semanten, Raden Ayu Menggung ngandika kathah ngengingi kasunyataning gesang wonten ing donya dhateng Raden Harsana. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang mangertosi takdiripun gesang manungsa, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(26) „*Tole..., oepama kowe gelem ngoeling kawroeh ikoe, nganti bisa ma akake oetawa ngilangake rasa rong prakara maoe, iba bakal loehoering dradjadmoe, djer bandjoer bisa ngloenggoehi anggonmoe djeneng manoengsa, ja ikoe oetoesaning titah.*” (A.W. Adiwardaja, 1925: 41).

Satunggaling dinten, Raden Harsana sowan dhateng dalemipun Raden Ayu Menggung. Kangge ngicalaken ewed-pakewed, Raden Harsana matur dhateng Raden Ayu Menggung bilih, manawi wicanten kalihan piyambakipun supados ngangge basa ngoko kemawon. Raden Ayu Menggung ugi boten kawratan. Raden Ayu Menggung ugi ngandika dhateng Raden Harsana bilih gesang wonten ing donya menika wonten kalih perkawis ingkang *akosok-balik*. Perkawis ingkang *akosok-balik* kasebat, boten saged sirna, awit sampun dados pepakeming donya. Kalih perkawis menika ugi saged ndadosaken petenging batos, manawi boten dipunsinauni utawi dipunmangertosi.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika priyantun putri ingkang mangertosi takdiripun gesang manungsa. Raden Ayu Menggung ngandika dhateng Raden Harsana bilih kasunyatanipun gesang wonten ing donya menika

wonten sipat kalih ingkang *akosok-balik*, ingkang sedaya wau boten saged sirna, amargi sampun dados kersanipun Gusti Inggang Maha Kuwaos. Manawi Raden Harsana kersa nyinaoni kawruh kalih perkawis ingkang *akosok-balik*, ngantos saged nyamekaken utawi ngicalaken raos kalih perkawis kalawau, saged ndadosaken luhuring drajadipun Raden Harsana. Kanthi mekaten, Raden Harsana menika saged nglenggahi anggenipun dados manungsa, inggih menika minangka utusaning titahipun Gusti Inggang Maha Kuwaos.

2. Wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang.

Wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesami tiyang gesang, wonten ing serat *Kaoetamaning Kenja* wonten 12, inggih menika wanita ingkang mulang wuruk dhateng putra, nggadhahi pangajeng-ajeng ingkang sae dhateng putra, nglipur dhateng putra ingkang nandhang kasisahan, nggadhahi prasangka sae dhateng tiyang sepuh, bekti dhateng tiyang sepuh, gematos dhateng sadherek, mituhu dhateng satunggaling aturan pamulangan, sugih lingsem saha lelewa, ngemutaken dhateng bab-bab ingkang sae, andhap asor, ngluhuraken dhateng tiyang utawi bangsa sanes, saha sumanak utawi gapyak. Wondene katranganipun kados ing ngandhap menika.

a. Mulang wuruk dhateng putra

Putri utawi wanita menika kedah dipunarahaken dados ibu ingkang *ideal*, supados saged nindakaken tanggeljawabipun kanthi sae saengga badhe dipunpikantuki sesebatan minangka putri ingkang utami (Muhsin, 1994: 84). Wanita ingkang utami menika wanita ingkang manawi sampun nglenggahi dados ibu utawi tiyang sepuh remen mulang wuruk dhateng putra. Babagan mulang

wuruk dhateng putra menika dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung dhateng Raden Ajeng Retnajiwa, menawi kaleresan wonten ing dalem. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang mulang wuruk dhateng putra, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (5) *Pamardinipoen Bandara Radèn Ajoe Menggoeng ateng poetra kentjeng sanget. Manawi poetra pinoedjoe wonten ing dalem, tansah wineling ing woeroek kawadjibaning wanita ngroekti wisma. Wosing woeroekipoen Bandara Radèn Ajoe waoe, boten namoeng awah sapangandikan, nanging kan i dipoen toela ani. Kados ta: pangrimat toewin pranataning pirantos saha resiking dalem, pangastanipoen abdi, mematoet pasang rakiting pe étan saha taneman ing kebon. Radèn Adjeng oegi kawoelang kawroeh olah-olah, njerat saha mbabar sindjang toewin kawroeh sanès ingkang perloe toemrap pawèstri.* (A.W. Adiwardaja, 1925: 5).

Raden Ayu Menggung kagungan putra tiga, inggih menika Raden Mas Linggajiwa, Raden Ajeng Retnajiwa, saha Raden Mas Walaka. Raden Ayu Menggung minangka tiyang sepuh ingkang kenceng sanget pamardinipun dhateng putra, langkung-langkung dhateng Raden Ajeng Retnajiwa. Menawi kaleresan wonten ing dalem, Raden Ajeng Retnajiwa dipunwuruki kuwajibaning wanita saha kawruh-kawruh ingkang perlu tumrap pawestri.

Saking *indikator* ing nginggil menika, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung ingkang dipunandharaken dening pangripta, nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika priyantun putri ingkang nglenggahi dados tiyang sepuh ingkang nggadhahi tanggungjawab mulang wuruk dhateng putra, kadosta mulang wuruk anggenipun ngrukti wisma saha kesagedan-kesagedan sanesipun ingkang perlu tumrap pawestri. Tiyang sepuh minangka guru wonten ing kulawarga, anggenipun mulang wuruk dhateng putra inggih kedah dipuntuladhani. Babagan mulang wuruk dhateng putra menika, dipunlampahi

dening Raden Ayu Menggung boten namung dipunngandikani, nanging ugi dipuntuladhani.

Mulang muruk dhateng putra menika taksih dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung dhateng putranipun ngengingi bab kawruh batos saha sarengating agami. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang mulang wuruk dhateng putranipun inggih menika Raden Ajeng Retnajiwa, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (6) *Pandjaginipoen Bandara Raden Ajoë Menggoeng ateng Raden Adjeng Retna, prakawis kasarasaning salira langkoeng dipoen perlokaken, djer ngèneti kenja poenika tjalon iboe oetawi pamomonging poetra. Wanita ingkang sampoen ndjoemeneng iboe poenika, perloe ngga ahana kasagedan ingkang tjekap, badan saras lan kijat, pikiran pa ang, watek djoedjoer toewin resik saha soetji ing manah. **Mila Raden Adjeng Retna oegi kawoelang kawroeh batin, a e asar raos kadjawen, saha kawoelang saréngating agami, awewaton agami Islam. Saben sonten saselanipoen nggarap padamelan pamoelangan, Raden Adjeng kawoelang maos kitab koeran, makaten oegi ing wantji endjing bakda soeboeh.** (A.W.Adiwardaja, 1925: 5).*

Raden Ayu Menggung menika kagungan putra tiga, inggih menika Raden Mas Linggajiwa, Raden Ajeng Retnajiwa, saha Raden Mas Walaka. Raden Ayu Menggung minangka tiyang sepuh ingkang kenceng sanget pamardinipun dhateng putra, langkung-langkung dhateng Raden Ajeng Retnajiwa. Manawi kaleresan wonten ing dalem, Raden Ajeng dipunwuruki kawruh batos saha sarengating agami.

Saking *indikator* ing nginggil menika, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung ingkang dipunandharaken dening panganggit, nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika priyantun putri ingkang nglenggahi dados tiyang sepuh ingkang remen mulang wuruk dhateng putra,

kadosta mulang wuruk bab kawruh batos ingkang adhedhasar agami saha kawulang sarengating agami, saha saben sonten saselanipun nggarap padamelan pamulangan, mekaten ugi ing wanci enjing bakda sholat subuh, Raden Ajeng Retnajiwa dipunwuruki maos kitab *Qur'an*. Ancasipun supados Raden Ajeng Retnajiwa nggadhahi penggalihan ingkang padhang, watek temen saha resik lan suci manahipun.

Raden Ayu Menggung minangka wanita ingkang luhur ing budi, boten namung remen mulang wuruk dhateng putra piyambak, nanging kaliyan tiyang sanes ugi remen mulang wuruk. Babagan mulang wuruk menika, dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung dhateng Raden Harsana inggih menika minangka pancanganipun putranipun, Raden Ajeng Retnajiwa. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang mulang wuruk dhateng Raden Harsana, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (25) *„Manawi makaten karsa sampejan..., akoe moeng noeroeti bae. Moenggoeh satemene..., kanggone basa krama lan ngoko ikoe, ketjaba kaja kateranganmoe maoe, ija minangka saksi, jen ing donja iki pantjen ana sipat loro kang akosok-balik. Kaja ta: ala-betjik, soegih-miskin, lan lija-lijane. Kaanan kang mangkono ikoe ora bisa sirna, awit wis pinakoe dadi pepakeming donja, sirnane bareng karo boedjading djagat. Ija kaanan rong warna ikoe kang bisa gawe blerenging pandoeloe oetawa petenging ati. Moelane: tole, wadjib ingatase ngaoerip koedoe nggegoelanga kawroeh, adja kongsi kèrem marang daja rong prakara ikoe, lire: adja mobah jen lagi boengah, adja nggresah jen nan ang soesah. Adja soeka manawatampa pangalembana, adja gela manawa oleh panjela, mangkono sapitoeroete.*

Satunggaling dinten, Raden Harsana sowan dhateng dalemipun Raden Ayu Menggung. Kangge ngicalaken ewed-pakewed, Raden Harsana matur dhateng Raden Ayu Menggung bilih menawi wicanten kaliyan piyambakipun, supados ngangge basa ngoko kemawon. Raden Ayu Menggung ugi boten

kawratan. Raden Ayu Menggung lajeng ngandika mituturi dhateng Raden Harsana. Wondene suraosing pitutur inggih menika sejatosipun gesang wonten ing donya menika wonten kalih perkawis ingkang *akosok-balik*, ingkang sadaya kalawau sampun dados pepakeming donya.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika tiyang sepuh ingkang remen mulang wuruk. Menggah suraosing wurukipun inggih menika kejawi wonten basa krama kaliyan basa ngoko, gesang wonten ing donya menika wonten kalih sipat ingkang *akosok-balik*. Sipat ingkang *akosok-balik* menika, tuladhanipun wonten sipat awon-sae, sugih-miskin, saha sanes-sanesipun. Sipat-sipat kasebat boten saged sirna, awit dampun dados pepakeming donya, saged sirna sareng kaliyan bujading djagad. Kalih perkawis ingkang *akosok-balik* menika, saged dados blereging pandulu utawi petenging batos, menawi boten dipunsinaoni utawi boten dipunmangertosi. Mila saking menika, Raden Harsana kedah ngudi ngelmi babagan kalih perkawis ingkang *akosok-balik*, supados boten kongsi kerem dhateng kalih perkawis kasebat. Liripun inggih menika, manawi saweg bingah sampun ngantos nemen sanget, manawi saweg nandhang sisah sampun ngantos nglokro, sampun ngantos suka manawi nampi pangalembana, sampun ngantos gela manawi pikantuk panyela, saha sanes-sanesipun.

Raden Ayu Menggung menika pancen wanita ingkang luhur budinipun. Kaliyan sinten kemawon, Raden Ayu Menggung menika remen mituturi sae, utawi remen mulang wuruk. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang mituturi

dhateng Raden Harsana, ingkang ketingal duka, saged dipuntingali saking indikator ing ngandhap menika.

- (39) *„Harsana lelakon kang mentas kelakon ikoe, dadia pangasahing atimoe, kena koanggo pangilon anggonmoe arep ngemong bodjomoe bésoek. Samoebarang prakara ikoe koedoe dinalar isik kan i sabaring ati. Adja kesoesoe nindakake oetawa mantjasi sawidjining prakara, jèn doeroeng dipikir bening. Kawroehana: wong ngemong bodjo ikoe tjepak banget tjobané. Awit pantjèn woes kaleboe ing bebaskan: sa oemoek ba oek, saketjap anak, sanjari boemi, ikoe kabèh gampang agawé kebrangasing ati. Sing sapa igoda bodjoné, itetangis anaké, sarta idjaloek oetawa ireboet lemahé, ikoe ratjaking wong mas i moentab atiné. Ananging kabèh maoe bisa ken ih oetawa sirna marga kasabaraning ati. Moelané prakara ikoe koedoe kokawékani.”* (A.W. Adiwardaja, 1925:57).

Wonten ing satunggaling dinten, Raden Harsana inggih menika pancanganipun Raden Ajeng Retnajiwa, niti priksa kabar pawartos ingkang ngrembag perkawis piyambakipun kaliyan satunggaling kanca kantor kawat anggenipun nyambut damel. Piyambakipun sampun kumawantun tumindak boten sopan dhateng Raden Ajeng Retnajiwa. Sabibaripun maos kabar pawartos menika, Raden Harsana lajeng tindak Ngajogjakarta badhe niti priksa perkawis menika. Nalika sampun dumugi Ngajogja, Raden Harsana nyuwun pirsu bab kabar ingkang wonten ing pawartos, kaliyan pasemonipun sajak muring. Raden Ayu Menggung ingkang sumerep dhateng pasemonipun Raden Harsana, lajeng ngendika mituturi.

Saking indikator ing nginggil, nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika wanita ingkang remen mulang wuruk dhateng putra. Raden Ayu Menggung anggenipun mulang wuruk dhateng Raden Harsana, kanthi maringi pitutur sae. Suraosing pitutur inggih menika perkawis lelampahan ingkang sampun dipunlampahi, sageda dipunangge kaca benggala angenipun Raden

Harsana badhe ngemong garwanipun benjang. Kajawi menika, Raden Ayu ugi ngandikani bilih sedaya perkawis menika kedah dipunnalar rumiyin kanthi sabaring penggalih, sampun ngantos kesesa anggenipun ngrampungaken perkawis. Awit sedaya perkawis badhe sirna saking kasabaraning penggalih.

b. Nggadhahi pangajeng-ajeng ingkang sae dhateng putra

Saben-saben kulawarga nggadhahi panjangka ingkang sae inggih menika kangge nggayuh gesang ingkang sampurna (Purwadi, 2009: 170). Minangka tiyang sepuh, temtu kemawon kepengin putra-putranipun menika saged dados tiyang ingkang minulya ing gesangipun. Mila boten nganeh-anehi manawi tiyang sepuh menika nggadhahi pangajeng-ajeng ingkang sae tumrap putranipun. Babagan nggadhahi pangajeng-ajeng ingkang sae dhateng putra, dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung dhateng Raden Ajeng Retnajiwa. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang nggadhahi pangajeng-ajeng sae dhateng putranipun, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (11) „Sokoer jèn ora, pantjen ija bener kan amoe. *Moelane kowé moeng daksekolahaké ing H. I. S ikoe, awit ana sababe kang perloe. Sapisan: kowésoepaja doewé asar ati kadjawan sarta tata-kramamoe Djawa bisaa ganep. kapin o, saka pamikirkoe, kaja-kaja ing wektoe iki doeroeng mangsané, oepama botjah wadon ngrampak kamadjoeané botjah lanang, awit botjah lanang wis soewé madjoene, balik botjah wadon doeroeng sapira soewéné, dadi djeneng kasengkan oepama soemedy ma anana. Karo manèh wong lanang ikoe djeneng kapala somah oetawa goeroe laki, ja ikoe kang ngloerahi wong saomah oetawa moelang moeroek marang rabiné. Dadi wis patoete jèn loerah oetawa goeroe ikoe ngloewihi samoebarangé. Éwasemana, sarehning lanang karo wadon ikoe moenggoeh kamanoengsané pa a, moelane jèn kowé doewé karep arep neroesaké sinaoemoe ing pamoelangan loehoer, ija daktoeroeti, awit pikarep kang mangkono ikoe, ora njimpang saka garising kabetjikan.*” (A.W. Adiwardaja, 1925: 6).

Satunggaling sonten, Raden Ajeng Retnajiwa dipuncaketi lajeng dipundangu dening ibunipun inggih menika Raden Ayu Menggung, perkawis sinaunipun. Awit Raden Ajeng Retnajiwa namung dipunsekolahaken wonten ing H.I.S. kemawon, dene sedherek-sedherekipun dipunsekolahaken wonten ing pawiyatan Walandi. Bab menika ingkang ndadosaken Raden Ayu Menggung kuwatos mbok menawi Raden Ajeng Retnajiwa menika rumaos kabadak-bedakaken kaliyan sadherek-sadherekipun. Lajeng Raden Ayu Menggung ngendika kathah-kathah bab jalaranipun Raden Ajeng Retnajiwa dipunsekolahaken wonten ing H.I.S.

Saking *indikator* ing nginggil menika, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika wanita ingkang nggadhahi pangajeng-ajeng ingkang sae dhateng putranipun inggih menika Raden Ajeng Retnajiwa, mila dipunsekolahaken wonten ing pamulangan H.I.S. Pangajeng-ajengipun Raden Ayu Menggung menika supados Raden Ajeng Retnajiwa menika nggadhahi dhasar ati kejawen, saha tata kramanipun Jawi saged jangkep, lajeng supados mangertosi bilih dereng mangsanipun lare estri menika nglangkungi tiyang jaler, awit tiyang jaler menika dados kapala somah utawi guru laki, nanging menawi Raden Ajeng Retnajiwa menika badhe nglajengaken sekolahipun ing pawiyatan ingkang langkung nginggil, inggih dipunturuti dening Raden Ayu Menggung.

Babagan nggadhahi pangajeng-ajeng dhateng putra menika, ugi dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Wadana ingkang nggadhahi pangajeng-ajeng sae dhateng putranipun, inggih menika Raden Ajeng Dumilah. Babagan

Raden Ayu Wadana ingkang nggadhahi pangajeng-ajeng sae dhateng putranipun, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (27) *„Bab poenika koela n èrèk kémawon, boten pisan ba é njoelajani. Kalijan malih keka ahan nganggoer poenika pantjèn boten saé, awit kedjawi njoedakaken kasarasaning badan, oegi saged noewoehaken gagasan oetawi pikiran kenèh-kenèh ingkang boten prajogi. **Langkoeng malih toemrap poen Doem...**, lare èstri toer sampoen wantji, poenika kedah langkoeng kadjagi sampoen ngantos keka ahen nganggoer.”* (A.W. Adiwardaja, 1925: 44).

Nalika samanten, Raden Ayu Wadana kaliyan semahipun inggih menika Raden Ngabehi Wadana saweg linggihan sinambi ngrembag Raden Ajeng Dumilah, putranipun. Bab ingkang dados pirembagan inggih menika perkawis Raden Ajeng Dumilah ingkang sampun tamat saking pamulanganipun, nanging taksih nganggur. Saking pirembagan punika, Raden Ngabehi Wadana mrayogakaken supados Raden Ajeng Dumilah nyambutdamel rumiyin. Raden Ayu Wadana mireng ngendikanipun semahipun kalawau, inggih mrayogakaken.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ayu Wadana menika wanita ingkang nggadhahi pangajeng-ajeng sae dhateng putranipun. Raden Ayu Wadana ndherek kersanipun semahipun supados Raden Ajeng Dumilah nyambutdamel rumiyin. Kajawi menika piyambakipun ugi nggadahi pamanggih bilih kekathahen nganggur punika boten sae, amargi ndadosaken kasarasaning badan saged suda, ugi saged nuwuhaken pikiran ingkang boten sae, langkung-langkung tumrap putranipun, lare estri ingkang sampun wanci, kedah langkung kajagi supados boten kekathahen nganggur.

c. Nglipur dhateng putra ingkang nandhang kasisahan

Bratawijaya (wonten ing Endah, 2008: 30) ngandharaken babagan piwulang *Astha Brata* tumrap pangarsa Jawi ing antawisipun inggih menika ibu minangka pangarsa kedah saged nampi pamanggihipun putra saha mangertosi menapa ingkang dipunraosaken putranipun. Wanita ingkang nglenggahi dados ibu kedah mangertosi menapa ingkang dipunraosaken putra, tuladhanipun manawi putranipun nembe nandhang kasisahan kedahipun ngendikan ingkang sae, alus, ingkang sipatipun nglelipur putra. Babagan remen nglelipur dhateng putra ingkang nandhang kasisahan menika dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung dhateng putranipun ingkang saweg nandhang sakit. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang nglelipur dhateng putranipun, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(42) „*O... anakoe gèr..., adja pa a nangis..., iboe mun ak miloe nangis... Mengko nèk wis ditambani..., rak..., soeda larané.*” (A.W. Adiwardaja, 1925: 60).

Nalika samanten, Raden Ayu Menggung kaget nampi kabar bilih putra-putranipun saweg nandhang kacilakan. Kanthi tawekal saha kasabaraning penggalih, lajeng tindak dhateng griya sakit tuwi putra-putranipun. Nyumerepi ibunipun dhateng, putra-putranipun sami muwun, suwantenipun nglulung, sambat-sambat anggenipun sakit. Mireng sambat saha priksa kasangsaranipun putra-putranipun, boten kuwaos ngampet barebeting waspa, lajeng ngandika kanthi kebak tresna.

Saking *indikator* ing nginggil menika, nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika wanita ingkang nglelipur dhateng putra-putranipun ingkang

saweg nandhang sakit. Anggenipun ngandika dhateng putra-putranipun kanthi tetembungan ingkang sipatipun nglelipur, inggih menika supados boten sami nangis, manawi sampun dipunusadani sakitipun badhe suda.

d. Nggadhahi prasangka ingkang sae dhateng tiyang sepuh

Wonten ing gesang sesrawungan kalihan tiyang sanes kedahipun kita menika ugi tansah nggadhahi panggalih ingkang resik dhateng tiyang sanes utawi *khusnudon*. Kosok wangsulipun sampun ngantos nggadhahi prasangka awon dhateng tiyang sanes utawi *sukhudon* (Hadiatmaja saha Kuswa Endah, 2010: 77). Babagan nggadhahi prasangka ingkang sae menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa dhateng ibunipun inggih menika Raden Ayu Menggung. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang nggadhahi prasangka sae dhateng ibunipun, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (10) _” Gen ok, apa kowé doewé roemasa dak bédakaké karo sadoeloer-sadoeloermoe, awit sadoeloermoe dak sekolahaké ing pamoelangan Walanda, balik kowé moeng dak sekolahaké ing H.I.S baé.”
 _„**Bab poenika dalem boten pisan-pisan ngga ahi roemaos kabédakaken, djalaran dalem ngertos, jèn katrésnanipoen iboe ateng kangmas oetawi a imas kalijan ateng dalem sami kémawon.**” (A.W. Adiwardaja, 1925: 7).

Nalika satunggaling sonten, Raden Ajeng Retnajiwa saweg sinau, lajeng dipundangu dening Ibunipun inggih menika Raden Ayu Menggung. Perkawis ingkang badhe dipunngendikakaken inggih menika perkawis menapa Raden Ajeng Retnajiwa menika rumaos sampun dipunbedak-bedakaken kaliyan sedherek-sedherekipun, awit namung dipunsekolahaken boten ing pamulangan Walandi, kadosdene sedherek-sedherekipun.

Saking *indikator* ing nginggil menika, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang nggadhahi prasangka sae dhateng ibunipun. Nalika piyambakipun dipundangu dening ibunipun, anggenipun mangsuli pitakenan saking ibunipun menika boten nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa rumaos kabedaken kaliyan sadherek-sadherekipun. Awit Raden Ajeng Retnajiwa menika rumaos bilih katresnanipun Raden Ayu Menggung dhateng piyambakipun sami kemawon kaliyan dhateng sedherek-sedherekipun.

e. Bakti dhateng tiyang sepuh

Wanita minangka dados putra kedah bakti dhateng tiyang sepuh (Purwadi saha Munarsih, 2007: 10). Wanita ingkang bakti dhateng tiyang sepuh saged dipunwastani wanita utami. Bab menika jumbuh kaliyan andharanipun Purwadi (2009: 170) ingkang ngandharaken bilih wonten ing *Serat Wulang Putri* menika, ugi dipunwulangaken bilih wanita utami menika menawi bakti dhateng tiyang sepuh saha nggadhahi keturunan ingkang dados sarana kangge nyambung kekajengan gesangipun. Babagan bakti dhateng tiyang sepuh menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa, ingkang ndherek menapa ingkang dados kersanipun tiyang sepuhipun. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang bakti dhateng tiyang sepuhipun, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (12) *„Kesinggihan sadaja ngandikanipoen Iboe, dalem boten saged mantjèni, milanipoen namoeng tjoema ong sakersa, sadaja awoeh pitedahipoen iboe dalem n èrèk.”* (A.W. Adiwardaja, 1925: 7).

Satunggaling sonten, Raden Ajeng Retnajiwa dipuncaketi saha dipundangu dening ibunipun, inggih menika Raden Ayu Menggung, perkawis sinaunipun. Raden Ayu Menggung ngendika kathah-kathah jalaranipun Raden Adjeng Retnadijwa dipunsekolahaken wonten ing H.I.S., inggih menika nggadhahi ancas supados Raden Ajeng Retnajiwa menika nggadhahi dhasar ati kejawen saha tata kramanipun Jawi jangkep. Ananging manawi Raden Ajeng Retnajiwa badhe nglajengaken pamulanganipun wonten ing pamulangan ingkang langkung nginggil, ugi badhe dipunturuti.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika wanita ingkang bekti dhateng tiyang sepuhipun. Nalika ibunipun, inggih menika Raden Ayu Menggung ngendika kathah-kathah menapa ingkang njalari piyambakipun menika namung nyekolahaken Raden Ajeng Retnajiwa wonten ing H.I.S kemawon. Bab menika kathah tetimbanganipun, ingkang sedayanipun sae kangge Raden Ajeng Retnajiwa. Mireng katranganipun ibunipun kalawau, Raden Ajeng Retnajiwa boten lajeng duka utawi nelak, nanging wangsulanipun dhateng ibunipun inggih menika namung ndherek dhateng sedaya dhawuh pitedahipun ibunipun.

f. Gematos dhateng sedherek

Nilai-nilai etik ingkang sambet kaliyan putri menika nggadhahi kekajengan bilih putri menika kedah tansah ngatingalaken sipat bekti, gematos, alus budinipun, saha luwes, ingkang sedaya sipat-sipat kalawau dipunwastani wigatos sanget (Purwadi, 2005: 4). Saking sipat-sipat kalawau, ing antawisipun sipat gematos. Babagan putrid utawi ingkang gematos dhateng sedherek,

dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa dhateng rayinipun inggih menika Raden Mas Walaka. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang gematos dhateng sedherek anemipun utawi rayinipun, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (3) *Doemoegi ngadjenganing pamoelangan Walandi, Radèn Adjeng nga ang ingkang raji, sareng ketingal ateng ladjeng kaadjak sesarengan. Samargi-margi ingkang raji tansah katanggap kawontenaning pamoelangan, kadangoe piwoelangipoen goeroe ing dinten waoe. Manawi ingkang raji ketingal ba e nakal oetawi moerang tata njimpang saking tindak oetama, ladjeng tjinegah saha dipoen pitoetoeri ngantos noeroet.* (A.W. Adiwardaja, 1925: 4).

Nalika semanten, Raden Adjeng Retnadjiwa sekolah wonten ing pamulangan H.I.S., dene rayinipun inggih menika Raden Mas Walaka sekolah wonten ing pamulangan Walandi. Raden Adjeng Retnadjiwa manawi tindak dhateng pamulangan saha konduripun tansah sesarengan kaliyan rayinipun.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Adjeng Retnadjiwa menika kenya ingkang gematos dhateng rayinipun, inggih menika menawi ingkang rayi sampun ketingal medal saking pamulangan, lajeng kaajak sesarengan, tansah katanggap pamulanganipun, kadangupiwulangipun gurunipun ing dinten kalawau. Kajawi menika, manawi rayinipun badhe nakal utawi murang tata nyimpang saking tindak utami, lajeng dipunpenging saha dipunpituturi ngantos nurut.

g. Mituhu

Manawi dipuntingali saking *batiniah*, putri menika dipunjurung nggadahi kaluhuran budi, inggih menika kanthi tansah nyaketaken dhiri dhateng Gusti

Ingang Maha Kuwaos, kanthi lembah manah saha tawekal. Kajawi menika, putri kedah bekti dhateng tiyang sepuh saha mituhu dhateng dhawuhipun guru (Purwadi saha Munarsih, 2005: v). Saking sipat-sipat kasebat, ing antawisipun inggih menika mituhu dhateng printahipun guru. Mituhu inggih menika setya utawi nggugu (Poerwadarminta, 1939: 318). Babagan mituhu dhateng satunggaling aturanipun pamulangan, ateges aturanipun guru, dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa wonten ing pamulanganipun. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang mituhu dhateng aturanipun pamulanganipun, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(13) *„Ija... Kedjaba oleh woelangan agama, akoe ija miloe bae apa tata tjarane agama kang dadi asare pamoelangankoe maoe.”* (A.W. Adiwardja, 1925: 15)

Nalika semanten Raden Ajeng Retnajiwa sinau wonten ing pamulangan estri kanthi pamondhokan. Wondene kangmasipun inggih menika Raden Mas Linggajiwa, sinau wonten ing pamulangan opsir Walandi. Nalika preinan sekolah, Raden Mas Linggajiwa wangsul dhateng griyanipun, saperlu tuwi sadaya kulawarga. Wonten ing dalem, Raden Ajeng Retnajiwa kalihan Raden Mas Linggajiwa sami wicantenan perkawis anggenipun sami sinau. Raden Ajeng Retnajiwa kadangu dening kangmasipun, perkawis anggenipun sinau wonten ing pamulanganipun.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang mituhu dhateng satunggaling aturan pamulangan, inggih menika kajawi pikantuk wulangan agami,

ugi ndherek menapa kemawon ingkang dados tata caranipun agami ingkang dados dhasaripun pamulanganipun kalawau.

h. Sugih lingsem saha lelewa

Wonten ing masarakat Jawi, lingsem saha lelewa menika nedahaken raos kurmat utawi ngajeni dhateng tiyang sanes minangka *pengekangan* alus tumrap dhiri pribadhinipun. Kanthi raos ajrih, lingsem, lelawa, mangertosi kapan lan kadospundi raos menika saha mangertosi kadospundi anggenipun nggadhahi patrap saha sipat saged dados tiyang Jawi tulen (Endah, 2008: 19). Wanita ingkang nggadhahi raos lingsem saha lelewa menika saged ugi dipunwastani tiyang Jawi tulen. Babagan lingsem saha lelawa menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa wonten ing serawunganipun. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang sugih lingsem saha lelawa, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(14) “*Lo, Har, dadi ran a mono ora dadi apa, gampang omah-omah maneh, loewih-loewih jen ron o enom toer... Balik sing lanang moeng ketaton, tjatjad pintjang marga kena mimis, arak bandjoer doewe bodjo pintjang djenenge.*”**RadenAdjeng Retna mireng ngandikanipoen ingkang raka makaten poenika, ragi lingsem, ladjeng toemoengkoel sarwi nggeget la inipoen ngan ap, mratjihnani kapanoedjon ing panggalih, woesana ngandika.**(A.W. Adiwardaja, 1925: 17).

Nalika prei anggenipun sekolah, Raden Mas Linggajiwa, Raden Ajeng Retnajiwa, saha Raden Harsana sami ngendikan wonten ing dalemipun Raden Ayu Menggung. Perkawis ingkang dipunnngendikakaken menika perkawis menawi kagungan semah saradhadhu, lajeng dipunlurugaken perang. Raden Ajeng Retnajiwa ingkang mireng ngandikanipun Raden Mas Linggajiwa mangsuli

andharanipun Raden Harsana perkawis menawi kagungan semah saradhadhu, lajeng dipunlurugaken perang menika lajeng radi lingsem.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang sunggih lingsem saha lelawa. Mireng ngandikanipun Raden Mas Linggajiwa dhateng Raden Harsana inggih menika pria ingkang dipuntresnani menika ndadososaken kapinujon ing batosipun, mangertos bilih sejatosipun ingkang dipunngendikakaken menika piyambakipun, mila rumaos lingsem lajeng tumungkul saha nggeget lathinipun ngandhap.

Babagan sugih lingsem saha lelewa menika taksih dipunlampahi paraga Raden Ajeng Retnajiwa nalika mireng atur wangsulanipun Raden Harsana, inggih menika pancanganipun dhateng Raden Ayu Menggung. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang sugih lingsem saha lelawa, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (22) „, Noewoen inggih, kesinggihan, boe... Ananging makaten waoe manawi ndadosaken angan saha sardjoening panggalih dalem, poenapa malih pandjenengan dalem kagoengan kapitadosan ateng djasad kawoela ngemong poeta dalem.” **Raden Adjeng Retna mireng atoer wangsoelanipoen R. Harsana ateng ingkang iboe makaten poenika, manahipoen kraos mak geradjas..., ladjeng toemoengkoel api-api boten mirengaken.** (A.W. Adiwardaja, 1925: 40-41).

Nalika semanten, Raden Harsana sowan dhateng dalemipun Raden Ayu Menggung, saperlu badhe nyuwun pangapunten saha badhe nerangaken linggihing perkawis ingkang sampun dados penggalihan Raden Ayu Menggung. Perkawis ingkang badhe dipunterangaken dening Raden Harsana menika sambet kalihan lampah sandhi ingkang sampun dipuntindakaken kaliyan Raden Ajeng

Retnajiwa. Sadaya kalepatanipun Raden Harsana, sampun dipunapunten dening Raden Ayu Menggung. Raden Harsana lajeng ngaturaken matur nuwun ingkang dipunlajengaken ngendika perkawis anggenipun badhe ngemong putranipun Raden Ayu Menggung, inggih menika Raden Ajeng Retnajiwa.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang sugih lingsem saha lelawa, inggih menika nalika piyambakipun mireng atur wangsulanipun Raden Harsana pancanganipun dhateng ibunipun, inggih menika Raden Ayu Menggung.

Sugih lingsem saha lelawa menika taksih dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa nalika mireng ngandikanipun tiyang sepuhipun ingkang nampi panglamaripun Raden Harsana, saha tiyang sepuhipun. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang sugih lingsem saha lelawa, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (24) *“Koela sampoen roedjoe saha mangajoe bagja sanget ateng karsane imas Patih poenika. Poenapa malih koela sanget bingah, dene sampejan soedi ngoekoep-raoep ateng poen Retna, lare boesoe, kiwa ing warna, toer anakipoen ran a miskin... Lo, sampejan poenapa sampoen niti priksa kalijan niti ateng kawontenane Retnadijwa? Tijang ba e emah-emah poenika kedah nglinggihana oengel-oengelan: jen kowe arep rabi, mripatmoe elèkna kang amba, jen wis kelakon rabi, mripatmoe eremna kang rapet... Sampoen ngantos kedoewoeng ing wingking.”* Raden Adjeng Retna mireng ngandikanipoen ingkang iboe makaten poenika, sanadyan sampoen kewitjal wanita golongan moe a, **ewadene meksa boten tahan ngampet lingsemipoen, mila ladjeng menjat teroes kesah, awatipoen ba e ateng wingking.** (A.W. Adiwardaja, 1925: 41).

Nalika semanten Raden Ayu Menggung pikantuk serat panglamar saking tiyang sepuhipun Raden Harsana ingkang suraosipun badhe nglamar Raden Ajeng Retnajiwa kangge putranipun. Raden Ayu Menggung sarujuk saha rumaos bingah

sanget nampi panglamar menika. Kaleresan ing wekdal punika Raden Harsana wonten ing dalemipun Raden Ayu Menggung. Mila Raden Ayu Menggung lajeng ngandika kathah-kathah dhateng Raden Harsana perkawis badhe mundhut garwa Raden Ajeng Retnajiwa. Raden Ajeng Retnajiwa ingkang mireng ngandikanipun Raden Ayu Menggung dhateng Raden Harsana pancanganipun menika, lajeng lingsem.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang sugih lingsem saha lelawa. Mireng ngandikanipun Raden Ayu Menggung dhateng Raden Harsana ngengingi perkawis emah-emah menika lajeng lingsem, awit menika nedahaken bilih ibunipun sampun sarujuk saestu nampi panglamaripun tiyang sepuhipun Raden Harsana. Saking lingsemipun, lajeng kesah, awatipun badhe dhateng wingking.

i. Ngemutaken dhateng bab-bab ingkang sae

Miturut Hadiatmaja saha Kuswa Endah (2010: 81), suraos saking Serat *Wulang Reh*, pupuh pangkur, pada 9 menika ngengingi sesambetan antawisipun tiyang gesang kalihan sesaminipun, menawi dipuntrapaken wonten pamikir saha patrap arupi sipat, inggih menika 5w: “*wening*”, “*welas*”, “*wedi*”, “*waspada*”, “*waskitha*”. Saking sipat 5w kasebat, ing antawisipun sipat *welas*. Sipat *welas* menika saged dipuntrapaken nalika kita manggihi wonten tiyang ingkang sampun tumindak ingkang boten sae, mila kita lajeng ngemutaken bab-bab ingkang sae dhateng tiyang menika, supados sentosa gesangipun. Babagan wanita ingkang kersa ngemutaken bab-bab ingkang sae, dipunlampahi dening paraga Raden

Ajeng Retnajiwa dhateng tiyang ingkang sampun wanton murang tata dhateng piyambakipun. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa kersa ngemutaken dhateng bab-bab ingkang sae utawi leres, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(18) *„, Ah..., adja kaja ngono Har, ora betjik. Sanadyan sampejan wis nganggo adat tjara koelon, lan akoe ija emen marang adat koelonan, nanging adja diepleki. Adat Djawa kang prajoga, koedoe diisihake, kang ora tjotjog karo djamane: koedoe diboewang. Dene adat koelon kang ora ma oek karo kasesilan Djawa, adja ditélad, kapilihana kang prajoga bae. Kaja mangkono koewi..., dadi larangan ge e toemrap adat Djawa.”* (A.W. Adiwardaja, 1925: 28).

Nalika semanten, Raden Ajeng Retnajiwa ndherekaken Raden Harsana inggih menika pancanganipun dhateng setasiun. Sakderengipun kreta bidhal dhateng Cimahi, Raden Harsana nyuwun pamit dhateng Raden Ajeng Retnajiwa kaliyan astanipun badhe ngrangkul Raden Ajeng, ananging astanipun ingkang saweg kumlawe, dipuncengkah dening Raden Ajeng Retnajiwa kaliyan dipunngandikani manis.

Saking *indikator* ing nginggil, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika wanita ingkang kersa ngemutaken dhateng bab-bab ingkang sae utawi leres dhateng Raden Harsana. Nalika Raden Harsana badhe tumindhak ingkang morang tata, inggih menika badhe ngrangkul Raden Retnajiwa, lajeng dipunngandikani bilih menapa ingkang sampun dipuntindakaken menika boten sae. Kedahipun adat Jawi ingkang prayogi menika, kedah dipunisihaken, ingkang boten trep kaliyan jamanipun kedah dipunicali. Wondene adat kilenan ingkang boten trep kaliyan adat Jawi sampun ngantos dipunangge, nanging kedah dipunpilih ingkang sae kemawon. Tumindak ingkang sampun dipuntindakaken Raden Harsana ingkang kirang sopan dhateng Raden Ajeng Retnajiwa menika

dados wewaler tumrap adat Jawi, awit ingkang sampun dipuntindakaken dening Raden Harsana dhateng Raden Ajeng Retnajiwa menika minangka adat kilenan ingkang boten trep kaliyan adat Jawi.

j. Andhap asor

Miturut pamanggihipun Kartono (1992: 17) ngandharaken bilih sipat alus saha andhap asor menika kedah dipundhapuk wonten ing dhiri pribadinipun wanita, supados wanita menika nggadhahi *atribut* khas wanita ingkang *terpuji*. Saking sipat wanita ingkang kedah dipundhapuk wonten ing dhiri pribadinipun wanita, ing antawisipun inggih menika sipat andhap asor. Miturut Poerwadarminta (1939: 11) andhap asor inggih menika trep anggenipun ngajeni dhiri pribadinipun (boten gumedhe). Babagan sipat andhap asor menika dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung dhateng Raden Harsana. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang andhap asor, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(23) “*Koela sampoen roedjoek saha mangajoe bagja sanget ateng karsane imas Patih poenika. Poenapa malih koela sanget bingah, dene sampejan soedi ngoekoep-raoep ateng poen Retna, lare boesoek, kiwa ing warna, toer anakipoen ran a miskin... Lo, sampejan poenapa sampoen niti priksa kalijan niti ateng kawontenane Retnadjawa? Tijang ba e emah-emah poenika kedah nglinggihana oengel-oengelan: jen kowe arep rabi, mripatmoe elèkna kang amba, jen wis kelakon rabi, mripatmoe eremna kang rapet... Sampoen ngantos kedoewoeng ing wingking.* (A.W. Adiwardaja, 1925: 41).

Nalika semanten Raden Ayu Menggung pikantuk serat panglamar saking tiyang sepuhipun Raden Harsana ingkang suraosipun badhe nglamar Raden Ajeng Retnajiwa kangge putranipun. Raden Ayu Menggung sarujuk saha rumaos bingah sanget nampi panglamaripun tiyang sepuhipun Raden Harsana menika. Kaleresan

ing wekdal punika Raden Harsana wonten ing dalemipun Raden Ayu Menggung. Mila Raden Ayu Menggung lajeng ngandika kathah-kathah dhateng Raden Harsana perkawis menawi badhe mundhut garwa Raden Ajeng Retnajiwa.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika priyantun putri ingkang nggadhahi sipat andhap asor dhateng tiyang sanes. Nalika ngandika kaliyan Raden Harsana ingkang badhe nglamar Raden Ajeng Retnajiwa, Raden Ayu Menggung lajeng nyariosaken kawontenanipun, ingkang ngatingalaken andhap asoripun, inggih menika rumaos bilih putranipun, inggih menika Raden Ajeng Retnajiwa menika laren taksih *busuk*, saha namung putranipun randha miskin.

k. Ngluhuraken dhateng tiyang utawi bangsa sanes

Kalakuwan sosial Jawi dipuntemtokaken kanthi *prinsip-prinsip* rukun saha kurmat (Endah, 2008: 62). Ngajeni dhateng tiyang utawi bangsa sanes nedahaken bilih tiyang menika ngetrapaken *prinsip* rukun saha ngajeni utawi ngluhuraken dhateng tiyang utawi bangsa sanes. Babagan ngluhuraken dhateng bangsa sanes menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa dhateng bangsa Walandi. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang ngluhuraken dhateng bangsa Walandi, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (34) *„Mas i kémawon boten, toewan. Malah oepami bangsa Walandi boten wonten ingriki, tanah Djawi dèrèng wonten pamoelangan kados sapoenika. Koela inggih ngakeni, toewan, bilih ingkang minteraken koela oetawi bangsa Djawi poenika: bangsa Walandi. Ananging poenapa toewan ga ah panginten bilih bangsa Walandi wonten ingriki oetawi bangsa Walandi minteraken tijang Djawi poenika kapitoenan. Rak boten ta? Dados jèn makaten rak nama sami-sami, oetawi: toeloeng-tinoeloeng. Wadjibing gesang sesarengan pantjèn kedah toeloeng-tinoeloeng, boten soesah marang bangsa toewin agama, oetawi boten soesah mbédakaken*

djinis lan koelit. Makaten tandjebing tekad koela.“ (A.W. Adiwardaja, 1925: 53).

Nalika semanten, Raden Ajeng Retnajiwa nembe wicantenan kalihan kanca kantoripun inggih menika Tuwan Abel. Wonten ing wicantenan kalawau, Tuwan Abel ngandika dhateng Raden Ajeng Retnajiwa menawi bangsa Walandi boten wonten ing tanah Jawi, menapa Raden Ajeng Retnajiwa menika saged nggadhahi kapinteran samanten punika. Mireng aturipun kanca kantoripun kalawau, Raden Ajeng Retnajiwa lajeng mangsuli aturipun kancanipun kasebat.

Saking *indikator* ing nginggil menika, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika ngluhuraken dhateng bangsa sanes, inggih menika ngakeni bilih bangsa Walandi ingkang sampun minteraken bangsa Jawi, kalebet piyambakipun. Piyambakipun pitados bilih wajibing gesang sesarengan pancen kedah tulung-tinulung, mboten mbedak-mbedakaken bangsa utawi agami, jinis utawi kulit.

Babagan ngajeni utawi ngluhuraken dhateng tiyang sanes menika, dipunlampahi ugi dening paraga Raden Ayu Menggung dhateng satunggaling dokter, ingkang sampun kersa paring pitulungan dhateng putranipun ingkang saweg nandhang sakit. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang ngluhuraken dhateng satunggaling dokter, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(43) *„, O, toewan, moegi sampoen dipoen tampi lebet, sadaja waoe namoeng kangge gegoedjengan, boten pisan koela lebetaken manah. **Kalijan malih mangsa inggih koela ba e maiben oetawi ngremehaken pamanggihipoen para okter, teneh koela boten wali-walinjoewoen pitoeloenganipoen okter.Mila sanadyan sampejan sampoen ngandika makaten, koela taksih ngloehoeraken sanget ateng kawroeh ka okteran.***” (A.W. Adiwardaja, 1925: 66).

Nalika samanten dokter ngendika bilih sakitipun Raden Ajeng Retnajiwa amargi kacilakan sampun parah, astanipun kedah dipunkethok. Sedaya kulawarga, langkung-langkung Raden Ayu Menggung sanget sungkawa. Ananging nalika Raden Ajeng Retnajiwa dipunpriksa malih dening dokter, dipunpangguhaken papriksan tetela sakitipun sampun kathah sanget sudanipun. Tuwan dokter lajeng ngandika dhateng Raden Ayu Menggung, bilih astanipun Raden Ajeng Retnajiwa boten perlu dipunkethok, sakitipun sampun sanget sudanipun. Mireng ngandikanipun dokter punika, Raden Ayu Menggung bingah ugi kados-kados boten pitados awit saking kadadosan ingkang dipunlampahi.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika priyantun putri ingkang ngluhuraken utawi ngajeni dhateng bangsa utawi tiyang sanes, inggih menika dhateng ngelminipun kedokteran saha dokter ingkang sampun mbiyantu sakitipun Raden Ajeng Retnajiwa.

1. Gapyak

Wonten ing angitanipun, para pujangga ingkang nganggit piwulang tumrap tumrap putri kraton nggadhahi panjangga bilih putri menika supados dados wanita ingkang nggadhahi budi luhur, njagi aruming asmanipun ratu, gapyak saha andhap asor dhateng sesami (Hadiatmaja saha Kuswa Endah, 2009: 59). Saking sipat-sipat kasebat, ing antawisipun inggih menika gapyak. Babagan sipat gapyak menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa wonten ing serawunganipun. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang gapyak dhateng kanca serawunganipun, saged dipuntigali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (35) „*O..., kénging kémawon toer mawi sanget, sarta ba é koela tampi kan i bingahing manah. Menggah grija koela ing kampoeng wétan lèpèn.*” (A.W. Adiwardaja, 1925: 54).

Wonten ing satunggaling dinten Raden Ajeng Retnajiwa lumampah sesarengan kaliyan Tuwan Abel, inggih menika mitra kantoripun. Kekalihipun badhe wangsul dhateng kantor sabibaripun saking kamar dhahar. Wiwit saking kamar dhahar, Tuwan Abel sampun wicantenan kaliyan Raden Ajeng Retnajiwa. Tuwan Abel ngendika bilih menawi kepareng piyambakipun badhe sowan dhateng dalemipun Raden Ajeng Retnajiwa. Raden Ajeng Retnajiwa ugi boten kawratan.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang gapyak, inggih menika nalika Tuwan Abel ngendika bilih badhe sowan wonten ing dalemipun, Raden Ajeng Retnajiwa ugi ndhangani, kepara malah bingah sanget. Lajeng piyambakipun ugi maringi katranganbab griyanipun ingkang wonten ing kampung wetan lepen.

3. Wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun

Wujud *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun, wonten ing serat *Kaoetamaning Kenja* menika wonten 14, inggih menika wanita ingkang gemi-setiti-ngatos-atos, prasaja, pengkuh ing budi, *titen*, waspada, *kritis*, pinter, mangertos ing semu, sregep, *produktif*, lembah manah,

budi temen, tatas-titis, saha ngatos-atos. Wondene katranganipun kados ing ngandhap menika.

a. Gemi-setiti-ngatos-atos

Harjana (wonten ing Purwadi, 2005: 250) ngandharaken bilih putri menika sageda nggadhahi patrap legawa, betah ngangkah saha lembah manah, *titi-tata-teteg-ngati-ati*, *eneng-ening-awas-eling*, waspada, *angandel kandel-kumandel netel santosa*. Saking pamanggihipun Hardjana menika, ing anawisipun wonten sipat ingkang kedahipun dipungadahi dening wanita inggih menika sipat setiti, ngatos-atos. Babagan setiti, ngatos-atos menika, dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung angenipun ngecakaken bandhanipun. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang gemi, setiti, ngatos-atos, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (1) *Bandara Radèn Ajoe Menggoeng angsal arta pènsijoen saking Nagari, ingkang minangka tja ong aharipoen. Sadaja ban a saha arta tilaraning raka boten kaémos-émos, malah kaangkah in akipoen, minangka wragad sinaoening poeta.* (A.W. Adiwardaja, 1925: 3).

Bandara Raden Ayu Menggung minangka randhaning Bupati Ngajogja, ingkang pikantuk pensiunan saking swargi semahipun. Bandara Raden Ayu Menggung ugi kagungan putra tiga, ingkang sedayanipun dipunsekolahaken. Anggenipun ngecakaken artanipun kangge sinaunipun putra-putranipun kalawau kanthi mangatos-atos sanget.

Saking *indikator* ing nginggil menika, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung ingkang dipunandharaken dening pananggit, nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika wanita ingkang ngetrapaken gemi, setiti,

ngatos-atos. Sadaya bandha saha arta tilaranipun ingkang raka dipunginakaken kanthi gemi, mila bandhanipun kepara mindhak. Setiti inggih menika, bandara Raden Ayu Menggung saged milah-milah kabetahan ingkang langkung wigatos langkung dipunperlokaken, inggih menika kangge wragad sinaunipun putra. Ngatos-atos, menika Raden Ayu Menggung anggenipun nggginakaken bandha saha artanipun tansah kebak pangatos-atos, saengga saged kangge ragad sinaunipun putra.

b. Prasaja

Wonten ing serat *Condrorini* anggitanipun Mangkunegoro IV, ingkang nyariosaken ngengingi wanita kanthi mendhet tuladha kulawarga saking Harjuna, antawisipun ingkang pantes dados wanita ingkang dipunajeni kados Woro Sembodro, ingkang nggadhahi sipat antawisipun inggih menika prasaja (Purwadi, 2009: 183). Babagan sipat prasaja menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa anggenipun ngagem rasukan. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa anggenipun ngagem rasukan, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (2) *Bibar saking pamoelangan, tindakipoen Raden Adjeng Retna sesarengan kantja ka ah abajak-bajak, ewadene ketingal ngégla, **dening pasadja ing boesana** toewin listyaning warni.* (A.W. Adiwardaja, 1925: 4).

Nalika semanten Raden Ajeng Retnajiwa taksih sinau wonten ing pamulangan H.I.S pangkat: 6. Bibar saking pamulangan konduripun sareng kaliyan kanca-kancanipun. Ewadene ketingal cetha sanget, anggenipun ngagem busana, ananging tetep ayu, kados ibunipun inggih menika Raden Ayu Menggung.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika wanita ingkang prasaja. Prasaja ing busana menika katingal nalika Raden Ajeng Retnajiwa kondur saking pamulangan, sareng kaliyan kanca-kancanipun, ngagem busana ingkang prasaja, nanging tetep ayu.

c. Pengkuh ing budi

Putri menika ugi dipunkajengaken supados nggadhahi sipat budi temen, *narima, legawa, lila, kandel-kumandel ing suksma, awas, eling, betah ngangkah saha lembah manah* (Purwadi, 2005: 236). Saking sipat-sipat kasebut, ing antawisipun inggih menika sipat kandel-kumandel *ing suksma* utawi pengkuh ing budi. Babagan sipat pengkuh ing budi menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa nalika ngadhepi panggodha saking nemneman ingkang badhe tumindak murang tata. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang pengkuh ing budi nalika ngadhepi satunggaling panggodha, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (4) *Sawenèh wonten djaka tjloengtangan bangsa klin ong, ingkang ateng njengangoek, namoeng ba é nga ang tondakipoen Radèn Adjeng, perloe ider kabagoesan, soepados dipoen borong Sang pin a Ratih. Nanging sadaja waoe boten pisan dipoen paéloe ateng Radèn Adjeng, déning boten kagoengan tjipta pisan-pisan bilih para nèmnnèman waoe sami ngga ahi sedya pandamel dédé.* (A.W. Adiwardaja, 1925: 4).

Nalika semanten, Raden Ajeng Retnajiwa sampun nganjik diwasa. Saking listiyaning warninipun, mila kathah tiyang ingkang gandrung dhateng piyambakipun. Kathah priya ingkang nindakaken pedamelan supados Raden Ajeng Retnajiwa menika kasengsem, nanging sadaya kalawau boten dipunpaelu dening piyambakipun.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang pengkuh ing budi. Pengkuh ing budi dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa nalika wonten priya ingkang njenganguk namung badhe ngadhang tindakipun Raden Ajeng, saha namung badhe saperlu ider bagusipun, supados piyambakipun kasengsem dhateng para priya kalawau. Ananging sedaya kalawau boten dipunpaelu, lan boten nggadhahi panginten bilih para nem-neman wau sami nggadhahi sedya ingkang boten sae dhateng piyambakipun.

d. *Titen*

Piwulang ingkang sambet kaliyan latian-latian bab batos kangge putri inggih menika *eneng, ening, awas, eling, tata, titi, teteg, ngati-ati* (Sumarsaid wonten ing Purwadi, 2005: 250). Saking sipat-sipat kasebat, ing antawisipun inggih menika sipat *eling* utawi *titen*. Babagan wanita ingkang titen menika dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung ingkang niteni satunggaling lampah nyalawadi. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang *titen*, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (7) *Salebetipoen woelan ingkang kapengker, **Bandara Radèn Ajoe nitèni satoenggaling lampah njalawadi, béda kalijan adat.**Saben-saben ing iringan oetawi ngadjenganing dalem, ka ah prija moe a njelantèr wira-wiri pating ke é ér, pangangenipoen sroewa-aroewi kirang prasadja. Omonganipoen boten moerni tjara Djawi, terka ang tjara Walandi ngangge dipoen selani tjara Mlajoe. Kados boten ba e lepat panjakra bawanipoen Bandara Raden Ajoe, bilih para moe a waoe sami nglèntjèri ingkang poeta.* (A.W. Adiwardaja, 1925: 5).

Kacariyos wonten ing wekdal semanten, Raden Ayu Menggung saweg nandhang sungkawa menggalih anggenipun badhe ngoncati coba ingkang badhe

dhumawah anggenipun momong putra. Nalika wonten lelampahan ingkang nyalawadi, ingkang dipuntindakaken dening para priya mudha ingkang sami nglinceru putranipun, inggih menika Raden Ajeng Retnajiwa. Nalika semanten, Raden Ajeng Retnajiwa sampun ngancik diwasa saha sulistiya ing warni. Mila kathah para priya ingkang gandrung dhateng piyambakipun. Kathah priya mudha ingkang nindakaken pedamelan ingkang awatipun badhe nglinceru Raden Ajeng Retnajiwa. Bab menika dados penggalihan Raden Ayu Menggung.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ayu Menggung wanita ingkang *titen*, inggih menika salebetipun wulan kapengker, Raden Ayu Menggung tansah niteni satunggaling lelampahan nyalawadi ingkang beda kaliyan adatipun, inggih menika lelampahan ingkang sampun dipuntindakaken dening para priya mudha ingkang nindakaken pedamelan ingkang nganeh-anehi ingkang sadaya kalawau nggadhahi ancas kangge nglenceru Raden Ajeng Retnajiwa, inggih menika putranipun.

e. Waspada

Wonten ing budaya Jawi wonten unen-unen '*Aja tinggal kawaspadan*', mekaten dipunwulangaken dening masarakat Jawi ingkang tegesipun sampun ngantos nilar kawaspadan saha tansah nggadhahi pangatos-atos wonten ing gesang bebrayan. Tiyang gesang menika kedahipun tansah emut dhateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos, kanthi nindakaken waspada (Endah, 2008: 48). Babagan waspada menika dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung, ingkang nyumerepi lelampahan nyalawadi, inggih menika para pria ingkang sami nglinceru

putranipun. Osiking penggalih tansah waspada. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang waspada dhateng satunggaling lelampahan nyalawadi, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (8) „*Babon ikoe tansah ndjagi koe oek, adja kongsi disamber woeloeng. Nanging toemrapé botjah wadon kang woes diwasa doedoe woelong kang dadi alap-alapé, jaikoe para nonoman kang tjloentangan, ora moe eng marang oebeng djantraning kamadjoean, ikoe tansah dadi sambekalaning botjah wadon.*” (A.W. Adiwardaja, 1925: 5-6).

Satunggaling sonten, Bandara Raden Ayu Menggung tindak-tindak wonten ing petamanan kadherekaken kalihan putranipun. Bandara Raden Ayu tansah nggagas lelampahan enggal inggih menika para priya mudha sami nindakaken pedamelan ingkang nganeh-anehi ingkang dipuntujokaken dhateng putranipun. Saking pangintenipun, para mudha wau sami nglenceri putranipun.

Saking *indikator* ing nginggil, nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika wanita ingkang waspada anggenipun njagi putra. Nyumerepi lelampahan ingkang nyalawadi wau, piyambakaken ngumpamekaken bilih babon menika tansah njagi kuthuk sampun ngantos dipunsamber wulung, ingkang tegesipun tiyang sepuh menika tansah njagi putranipun sampun ngantos dados korbaning para priya mudha ingkang nglenceri putranipun. Ananing dede bab punika ingkang dados alap-alapipun tumrap kenya, nanging para mudha ingkang boten mangertos dhateng jlantraning kamajuwan, ingkang makaten kalawau dados sambekalaning lare estri.

Babagan waspada menika taksih dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung dhateng neneman ingkang nglincer i putranipun. Babagan Raden Ayu

Menggung ingkang waspada, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (9) ***Bandara Raden Ajoe Menggoeng waspada ing semoe, ingkang poetra ladjeng kaadjak kondoer, sinamoen ka awoehan ngabeni wedang.*** (A.W. Adiwardaja, 1925: 6).

Satunggaling dinten wonten lelampahan ingkang boten kados adatipun, ingkang dipuntujokaken para neneman dhateng putranipun inggih menika Raden Ajeng Retnajiwa. Boten nama maido, awit Raden Ajeng Retnajiwa ing wekdal punika sampun ngantik dhiwasa, saha saking listiyaning warninipun, kathah para nem-neman ingkang sami gandrung dhateng piyambakipun. Saking gandrungipun, para nem-neman menika kadhangkalanipun nindakaken bab-bab aneh utawi nindakaken bab-bab ingkang ancasipun kanggg narik kawigatosan dhateng ingkang dipungandrungi. Nyumerepi lelampahan menika, Raden Ayu Menggung ingkang tansah waspada, lajeng ngajak kondur Raden Ajeng Retnajiwa, kangge ngawekani bab-bab ingkang boten dipunkersakaken utawi boten sae tumrap putranipun.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika priyantun putri ingkang tansah waspada dhateng satunggaling lelampahan, mila nyumerepi kawontenan para nem-neman ingkang mripatipun sami pacithat ngener dhateng ingkang putra inggih menika Raden Ajeng Retnajiwa, lajeng dipunajak kondur, sinamun kadhawuhan ngabeni unjukan.

f. Kritis

Putri Jawi menika umumipun taksih nggadhahi sipat-sipat *stereotip* wanita Jawi, inggih menika *nrima*, pasrah, alus, setya, bekti, saha sipat-sipat sanesipun

kadosta pinter, *kritis*, saha wantun ngandharaken pamanggihipun (Purwadi, 2005: 4). Saking sipat-sipat kasebat, ing antawisipun inggih menika *kritis*. Bab kenya ingkang *kritis* menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa anggenipun maringi pitakenan dhateng Raden Harsana bab menawi badhe mancas andaning hawa nepsu. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang *kritis* anggenipun paring pitakenan dhateng Raden Harsana, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(16) „*Har, Har..., sampéjan jèn naggoelang kro aning satroe sarana pe ang iki, nanging jèn sampéjan arep mateni ardaning hawa nepsoe, apa ija nganggo lan eping pe ang iki...?*” (A.W. Adiwardaja, 1925: 19).

Nalika semanten Raden Harsana sowan dhateng dalemipun Raden Ayu Menggung. Wonten ing dalemipun Raden Ayu Mneggung, Raden Harsana saweg dolanan catur kaliyan Raden Mas Linggajiwa. Raden Ajeng Retnajiwa ingkang mangertos Raden Harsana, lajeng ngundang-undang Raden Harsana saperlu ngampil sabet. Raden Harsana ingkang mireng ngandikanipun Raden Ajeng Retnajiwa kalawau, lajeng menging supados Raden Ajeng Retnajiwa boten dolanan pedhang. Ingkang dipunpenging lajeng maringi pitakenan.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang menggalih kanthi *kritis*, inggih menika katingal saking anggenipun maringi pitakenan dhateng Raden Harsana, boten namung bab ginanipun pedhang kangge mancas mengsah, nanging langkung tebih malih inggih menika maringi pitakenan bab manawi badhe mancas ardaning hawa nepsu.

g. Pinter

Putri Jawi menika umumipun taksih nggadhahi sipat-sipat *stereotip* wanita Jawi, inggih menika *nrima*, pasrah, alus, setya, bekti, saha sipat-sipat sanesipun

kadosta pinter, *kritis*, saha wantun ngandharaken pendhirianipun (Purwadi, 2005: 4). Saking sipat-sipat kasebat, ing antawisipun inggih menika pinter. Bab kenya ingkang nggadhahi kapinteran menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa nalika piyambakipun disuwuni katranganipun perkawis kadadosan ingkang sampun kalampahan, ingkang dipunandharaken kanthi tatas saha titis. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa minangka kenya ingkang pinter, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(38) ***Raden Adjeng ladjeng nggantjaraken linggihing prakawis waoe kan i tatas lan titis.*** (A.W. Adiwardaja, 1925:57).

Wonten ing satunggaling dinten Raden Harsana inggih menika pancanganipun Raden Ajeng Retnajiwa, niti priksa kabar pawarti ingkang ngrembag perkawis piyambakipun kalihan satunggaling kanca kantor kawat anggenipun nyambutdamel. Kanca kantoripun wau sampun kumawantun nyahak kahormatanipun Raden Ajeng Retnajiwa. Sabibaripun maosserat kabar menika, lajeng Raden Harsana tindak Ngajogjakarta badhe niti priksa perkawis menika. Nalika sampun dumugi Najogja, Raden Harsana nyuwun pirsu bab kabar ingkang wonten ing pawarti, kaliyan pasemonipun sajak muring. Raden Ajeng Retnajiwa ingkang sumerep namung mesem, lajeng ngandharaken kasunyatanipun perkawis kanthi manteping batos.

Saking *indikator* ing nginggil, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang pinter. Anggenipun ngandharaken kasunyatan perkawis kaliyan satunggaling kanca kantoripun dhateng Raden Harsana kanthi tatas saha titis. Tatas menika nedahaken bilih anggenipun anggenipun Raden Ajeng Retnajiwa

maringi katrangan dhateng Raden Harsana maringi katrangan kanthi sampurna, utawi paripurna. Wondene titis inggih menika anggenipun Raden Ajeng Retnajiwa maringi katrangan dhateng Raden Harsana kanthi pener.

h. Mangertos ing Semu

Tiyang Jawi minangka *indhividu*, kedah nggadhahi budi luhur inggih menika sipat-sipat ingkang sae. Sipat ingkang sae miterat suraos serat Wulang Reh, menawi dipuntrapaken wonten ing pamikir saha tindak-tanduk inggih menika kanthi 5w: “wening”, “*welas*”, “*wedi*”, “*waspada*”, “*waskita*” (Hadiatmaja saha Kuswa Endah, 2010: 81). Saking 5w kasebat, ing antawisipun inggih menika *waskita* utawi mangertos ing semu, tegesipun inggih menika saged mangertosi batosipun tiyang sanes. Babagan mangertos ing semu menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa ingkang sumerep ibunipun rawuh wonten ing setasiun, tanpa dipunnyana-nyana saderengipun. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang mangertos ing semu, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(19) —, *Har... , Har... , kae kok iboe karo moeder pa a rawoeh..., mréné. Mas iné.. , akoe maoe, rak wis krasa atikoe...*” (A.W. Adiwardaja, 1925: 28).

Nalika semanten Raden Harsana dhateng pamulangan estri badhe kepanggih kaliyan Raden Ajeng Retnajiwa. Anggenipun matur dhateng Muder, kanthi asma Linggadjiwa, inggih menika kangmasipun Raden Ajeng Retnajiwa. Saking pamrayoginipun Muder, Raden Ajeng Retnajiwa kapurih ndherekaken pancanganipun inggih menika Raden Harsana dhateng setasiun. Kekalihipun lajeng tindak dhateng setasiun. Nalika dumugi anggenipun sami pamit-pamitan,

Raden Ajeng Retnajiwa priksa ibunipun rawuh kaliyan Muder. Raden Ajeng Retnajiwa lajeng ngandika kaliyan Raden Harsana.

Saking *indikator* ing nginggil menika, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang mangertos ing semu, inggih menika ketingal saking ngandikanipun dhateng Raden Harsana. Raden Ajeng Retnajiwa ngandika bilih kawit kalawau saderengipun ibunipun ketingal rawuh, piyambakipun sampun kraos bilih lelampahanipun badhe dipunsumerepi kaliyan ibunipun.

Babagan mangertos ing semu, taksih dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa ingkang mangertosi menawi badhe kaemah-emahaken. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang mangertos ing semu manawi badhe kaemah-emahaken, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(21) *Saweg doemoegi „ Sri” ngandikanipoen, manahipoen Radèn Adjeng Retna kraos: mak eg, nratab..., mila ladjeng kanggog, awit kèngetan bilih Srikan i poenika ingkang moelang ndjemparing: Radèn Djanaka. Saking lan eping panggalih, Radèn Adjeng Retna ngertos ateng empaning pralampita, jen ba e toemoenten kaémah-émahaken.* (A.W. Adiwardaja, 1925: 39).

Nalika semanten, Raden Mas Linggjiwa manggih rayinipun inggih menika Raden Ajeng Retnajiwa wonten ing pamulangan estri. Sumerep dipunpanggih dening kangmasipun, Raden Ajeng Retnajiwa radi kaget. Raden Mas Linggajiwa lajeng ngandharaken perlunipun badhe sowan ibunipun inggih menika Raden Ayu Menggung. Perlunipun inggih menika badhe ngrembag karsanipun ibunipun ingkang badhe madosaken guru malih kangge Raden Ajeng Retnajiwa sabibaripun medal saking pamulangan, inggih menika guru ingkang saged mucal

jemparing. Raden Ajeng mireng andharanipun kangmasipun wau, lajeng kemutan dening paraga Srikandhi wonten ing pewayangan.

Saking *indikator* ing nginggil, minangka ukara langsung ingkang dipunandharaken dening panganggit, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika wanita ingkang landhep ing pralampita utawi panggraita, inggih menika sabibaripun mireng katranganipun Raden Mas Linggajiwa. Piyambakipun kemutan bilih guru ingkang saged mulang njemparing menika Raden Janaka ingkang mulang njemparing dhateng Wara Sembadra. Lajeng Raden Ajeng Retnajiwa mangertos bilih, sejatosipunpiyambakipun badhe dipunemah-emahaken sarana dipunpadosaken guru ingkang saged mulang njemparing.

i. Sregep

Kedahipun kenya menika manawi wonten ing dalem, purun nglatih dhiri perkawis bale wisma, kadosta mangsak, njerat saha ngresiki wisma (Muhammad, 2011: 88). Kenya ingkang purun nglatih dhiri ngengingi perkawis-perkawis ingkang sambet kalihan pedamelan ingkang wonten ing bale wisma, nedahaken bilih kenya menika sregep. Babagan sregep menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Dumilah nalika wonten ing dalem, damel songketan. Babagan Raden Ajeng Dumilah ingkang sregep, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(28) „*Noewoen, koela...boe. Poenika saweg ngrampoengaken songkétan.*” (A.W. Adiwardaja, 1925:45).

Satunggaling dinten tiyang sepuhipun Raden Ajeng Dumilah, sami ngunjuk wedang saha maos serat kabar, kajawi menika ugi ngrembag putranipun, ingkang sampun tamat saking pamulanganipun, ananging dereng nyambut damel.

Wonten ing serat kabar kalawau kaserat woro-woro ingkang suraosipun wonten lowongan pedamelan. Sabibaripun maos serat kabar menika, lajeng Raden Ajeng Dumilah dipuntimbali dening ibunipun. Ingkang dipuntimbali kaleresan saweg ngrampungaken pedamelanipun.

Saking *indikator* ing nginggil, nedahaken bilih Raden Ajeng Dumilah menika kenya ingkang sregep, inggih menika nindakaken pedamelan ingkang sambet kaliyan keputren, inggih menika pedamelan damel songketan.

j. *Produktif*

Taty S.B. Amran (wonten ing Purwadi, 2005: 245-246) ngandharaken bilih bandha menika kangge putri wonten ing jaman samenika minangka satunggaling bab ingkang kedah dipungadhahi, inggih menika puri menika dipuntuntut supados kersa ndherek *nunjang* ekonomi kulawarganipun kanthi cara nyambutdamel. Wanita ingkang nyambutdamel menika nedahaken bilih piyambakipun menika *produktif*. Babagan wanita ingkang *produktif* menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa ingkang nyambutdamel. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang *produktif*, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(30) *Radèn Adjeng Retna boten neroesaken sinaoenipoen ing pamoelangan ingkang langkoeng inggil, teroes njamboetdamel ing kantor kawat Ngajogja.* (A.W. Adiwardaja, 1925: 52).

Sabibaripun tamat saking pamulangan estri, Raden Ajeng Retnajiwa mboten nglajengaken sinaunipun wonten ing pamulangan ingkang langkung nginggil, ananging lajeng nyambut damel.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara langsung ingkang dipunandharaken dening panganggit, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang *produktif*, awit sabibaripun tamat saking pamulangan, boten nglajengaken sinaunipun wonten ing pamulangan ingkang langkung nginggil, ananging lajeng nyambutdamel wonten ing kantor kawat Ngajogja.

k. Lembah manah

Lembah manah menika minangka sipat utami ingkang kedah dipungadhahi dening sinten kemawon tiyang (Purwadi saha Munarsih, 2005: 236). Lembah manah inggih menika sabar sareh bebudenipun (Poerwadarminta, 1939: 270). Babagan sipat lembah manah menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa anggenipun ngadhepi pangridu. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang lembah manah, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(31) *Samangsa Raden Adjeng dipoensembranani ing prija, anggenipoen nanggoelangi moerih kapokipoen, namoeng dipoenpangandikani manis lan sareh, saha dipoentetoeri ngangge asar kaoetamen.* (A.W. Adiwardaja, 1925:52).

Ing wekdal punika taksih asring wanita Jawi ingkang nyambutdamel wonten ing kantor-kantor kempal kaliyan tiyang jaler. Mila boten nggumunaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa ingkang nyambutdamel ing kantor kawat, dados sekar lathi saha lesaning gineman para tiyang jaler ing kantoripun. Menapa malih malih saking listiyaning warninipun, kathah ingkang kepencut, kepara malah wonten ingkang wantun tindak sembrana dhateng piyambakipun. Sadaya kalawau dipunadhepi kanthi lembah manah.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung ingkang dipunandharaken dening panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika wanita ingkang lembah manah, inggih menika nalika ngadhepi pangridu utawi panggodhaning setan ingkang asalipun saking manungsa. Nalika piyambakipun dipungodha priya, boten lajeng duka, nanging kangge ngadhepi pangridu supados sami kapok, lajeng namung dipunngandikani manis, sareh, saha dipunpituturi ingkang becik-becik ngangge dhasar kautamen.

Babagan sipat lembah manah menika ugi dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa nalika ngadhepi Raden Harsana pancanganipun, ingkang ketingal duka. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang lembah manah anggenipun ngadhepi ngadhepi Raden Harsana, inggih menika pancanganipun, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(36) *Dene Raden Adjeng Retna mireng ngandika saha soemerep pasemonipoen R. Harsana waoe, **namoeng mesem ngatingalaken sabar toewin sarehning panggalih.*** (A.W. Adiwardaja, 1925: 57).

Wonten ing satunggaling dinten Raden Harsana inggih menika pancanganipun Raden Ajeng Retnajiwa, niti priksa kabar pawartos ingkang ngrembag perkawis Raden Ajeng Retna kaliyan satunggaling kanca kantor kawat anggenipun nyambut damel. Kanca kantoripun kalawau sampun kumawantun nyahak kahormatanipun Raden Ajeng Retnajiwa. Sabibaripun maos kabar kalawau, lajeng Raden Harsana tindak Ngajogjakarta badhe niti priksa perkawis ingkang wonten ing serat kabar kalawau. Nalika sampun dumugi Najogja, Raden Harsana nyuwun pirsu bab kabar ingkang wonten ing pawarti, kaliyan

pasemonipun sajak duka. Raden Ajeng Retnajiwa ingkang sumerep namung mesem.

Saking *indikator* ing nginggil menika, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika wanita ingkang lembah manah, inggih menika nalika nyumerepi Raden Harsana niti priksa kaliyan sajak duka, anggenipun ngadhepi Raden Harsana kalawau kanthi praupan mesem, ingkang ngatingalaken lembah manahipun.

Sipat lembah manah menika sipat utami ingkang kedahipun dipungadhahi wanita nalika ngadhepi perkawis gesang menapa kemawon. Babagan sipat lembah manah menika ugi dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung ingkang ngandika kanthi sumeh, nalika sumerep pasemonipun Raden Harsana ingkang muring salebeting batos. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang lembah manah, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(37) ***Bandara Radèn Ajoe Menggoeng mriksa pasémonipoen R. Harsana bilih moering salebeting batos lajeng ngandika kan i soemèh.*** (A.W. Adiwardaja, 1925:57).

Wonten ing satunggaling dinten Raden Harsana inggih menika pancanganipun Raden Ajeng Retnajiwa, niti priksa kabar pawartos ingkang ngrembag perkawis Raden Ajeng Retna kaliyan satunggaling kanca kantorkawat anggenipun nyambut damel. Kanca kantoripun kalawau sampun kumawantun nyahak kahormatanipun Raden Ajeng Retnajiwa. Sabibaripun maosserart kabarpunika, lajeng Raden Harsana tindak Ngajogjakarta badhe niti priksa perkawis menika. Nalika sampun dumugi Najogja, Raden Harsana nyuwun pirsu

bab kabar ingkang wonten ing pawartos, kaliyan pasemonipun sajak muring. Raden Ayu Menggung ingkang pirsu pasemonipun Raden Harsana, lajeng ngandika kanthi sumeh.

Saking *indikator* ing nginggil, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika wanita ingkang lembah manah, inggih menika nalika piyambakipun pirsu dhateng pasemonipun Raden Harsana ingkang muring salebeting batos, lajeng ngandika kanthi sumeh.

Babagan lempah manah menika taksih dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung nalika nampi kabar bilih putranipun ingkang nandhang kacilakan. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang lembah manah, nalika mireng kabar pawartos ingkang boten sae, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(41) *Saking kageting panggalihpoen, Bandara Raden Ajoe Menggoeng ngantos meh kadjengkelang saking palenggahan. Ananging bawaning prijantoen poetri ingkang loehoer ing boedi, sadaja kasekelanipoen saged sirna saking tawekal toewin kasabaraning panggalih. Bandara Raden Ajoe Menggoeng noenten teroes tindak ateng grija sakit.* (A.W. Adiwardaja, 1925: 59).

Nalika semanten, Raden Ayu Menggung nampi kabar bilih putra-putranipun nandhang kacilakan. Mireng kabar menika Raden Ayu sakalangkung kaget ing penggalih, dene boten kanyana-nyana babar pisan.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika wanita ingkang lembah manah, inggih menika wondene kaget ing penggalih, ngantos badhe kajengkan, nanging saking luhuring budinipun,

sedaya kasekelanipun saged ical saking tawekal saha lembah manahipun, lajeng tindak dhateng griya sakit.

1. Budi temen

Putri menika kedahipun nggadhahi sipat budi temen, *narima, legawa, lila, kandel-kumandel ing suksma, awas, eling, betah ngangkah* saha lembah manah (Purwadi, 2005: 236). Saking sipat-sipat luhur menika, ing antawisipun inggih menika sipat budi temen. Babagan sipat budi temen menika dipunlampahi dening paraga Raden Ajeng Retnajiwa anggenipun mangsuli pitakenan saking kanca kantoripun, inggih menika perkawis anggenipun tresna dhateng Walandi. Babagan Raden Ajeng Retnajiwa ingkang temen anggenipun tresna dhateng Walandi, mangsuli pitaken saking kancanipun, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(33) – „*O, kesinggihan, toewan. Koela pantjèn inggih trésna ateng Walandi: ananging trésna koela waoe mlèsèd saking pame èk sampéjan. Menggah anggen koela trésna ateng Walandi poenika boten djalaran pasinaon koela, awit anggèn koela sinaoe, tijang sepoeh koela sampoen mbajar. Menggah sababipoen koela trésna ateng Walandi poenika, margi nglampahi wadjib, djer wadjibing ngagesang poenika kedah trésna ateng sesami.*” (A. W. Hadiwardaya: 53).

Wonten ing satunggaling dinten, Raden Ajeng Retnajiwa lumampah sesarengan kalihan Tuwan Abel mitra kantoripun ing kantor kawat. Kekalihipun badhe wangsul dhateng kantor anggenipun nyambut damel, sabibaripun saking kamar dhahar. Wiwit saking kamar dhahar, Tuwan Abel sampun wicantenan kaliyan Raden Ajeng Retnajiwa. Wonten ing sela-selanipun pangandikan, Tuwan Abel taken dhateng Raden Ajeng Retnajiwa, perkawis menapa piyambakipun menika ugi tresna dhateng Walandi.

Saking *indikator* ing nginggil menika, ukara ingkang dipuncithak kandel, nedahaken bilih Raden Ajeng Retnajiwa menika kenya ingkang nggadhahi budi temen, inggih menika ketingal saking anggenipun mangsuli pitakenan saking Tuwan Abel. Sejatosipun anggenipun Raden Ajeng Retnajiwa menika tresna dhateng Walandi, boten amargi saking anggenipun sinau, nanging amargi tiyang sepuhipun sampun nragati anggenipun sinau. Kajawi menika anggenipun piyambakipun menika tresna dhateng Walandi amargi nglampahi wajib, inggih menika wajibing tiyang gesang penika kedah tresna dhateng sesami, kalebet dhateng bangsa Walandi.

m. Ngatos-atos

Margi ingkang kedah dipunlampahi kangge nggayuh putri ingkang utami, inggih menika menawi sampun dumugi *moring kawula Gusti*. Sarananipun inggih menika kanthi latian-latian batos, kadosta tansah nggadhahi sipat *titi, teteg, tata*, saha ngatos-atos (Purwadi, 2005: 242). Saking sipat-sipat kasebat, ing antawisipun inggih menika sipat ngatos-atos. Babagan ngatos-atos menika, dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung nalika mireng ngandikanipun Muder ingkang radi kirang sekeca wonten ing penggalhipun. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang ngatos-atosanggenipun njagi kawilujenganipun putra, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

- (17) —, *Retna namoeng ateng setatsijoen kemawon, ngeteraken kangmasipoen ba e ateng Tjimahi, noempak sepoer expres poenika mangke.* "Radèn Ajoe Menggoeng saking pangatos-atos saha wewekanipoen ndjagi poetra, panggalih ragi kirang saketja mi anget ngandikanipoen moeder waoe, ladjeng ngadjak moeder . (A.W. Adiwardaja, 1925: 27).

Nalika semanten Raden Harsana dhateng pamulanganipun Raden Ajeng Retnajiwa, saperlu badhe nyuwun pamit dhateng Cimahi. Ngakunipun dhateng Muder inggih menika kanthi asma Linggajiwa inggih menika kangmasipun Raden Ajeng Retnajiwa. Saking pamrayoginipun Muder, Raden Ajeng Retnajiwa kapurih nderekaken kangmasipun ingkang sejatosipun inggih menika Raden Harsana, dhateng setasiun. Lajeng kekalihipun tindak dhateng setasiun. Nalika samanten, Raden Ayu Menggung ugi tuwi Raden Ajeng Retnajiwa. Ananging dumugi pamulangan, Muder matur bilih putranipun saweg dhateng setasiun nderekaken kangmasipun. Raden Ayu Menggung, midhanget aturipun Muder, penggalih radi kirang sekese, lajeng nyusul kaliyan ngajak Muder dhateng setasiun.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara langsung saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ayu Menggung wanita ingkang ngatos-atos, inggih menika nalika mireng ngendikanipun Muder bilih putranipun nembe nderekaken kangmasipun dhateng setasiun, penggalih radi kirang sekeca. Saking pangatos-atos saha wewekanipun, mila lajeng ngajak Muder dhateng setasiun.

Raden Ayu Menggung pancen wanita ingkang sanget mangatos-atos saha sugih weweka nalika badhe mancasi perkawis-perkawis gesangipun. Babagan sipat ngatos-atos menika, taksih dipunlampahi dening paraga Raden Ayu Menggung nalika badhe kagungan damel. Babagan Raden Ayu Menggung ingkang ngatos-atos, saged dipuntingali saking *indikator* ing ngandhap menika.

(40) *Kala samanten Bandara Raden Ajoe Menggoeng sampoen wiwit nitjil memoen uti barang, ngawontenaken ingkang dereng wonten oetawi moedjoedaken ingkang dereng ketingal, tjalon kangge rerengganing taroeb toewin panganten. Sanadyan tempoeiking damel taksih ragi*

dangoe, oetawi Bandara Raden Ajoe waoe kawitjal prijantoen poetri ingkang boten kekirangan, ananging sarehning prijantoen poetri toer ran a, boten wonten ingkang kagem agoel-agoel, mila saja ageng pangatos-atos saha wewékanipoen. (A.W. Adiwardaja, 1925: 58).

Nalika semanten Raden Ayu Menggung badhe kagungan damel ndhaupaken putranipun kekalih saha badhe nyupitaken putra wuragilipun. Anggenipun kagungan damel kabata rubuh. Tempuking damel taksih radi dangu, nanging Raden Ayu Menggung sampun wiwit nyicil ngawontenaken ingkang dereng wonten, mujudaken ingkang dereng ketingal, kangge rerengganing tarub saha panganten.

Saking *indikator* ing nginggil, ukara ingkang dipuncithak kandel, minangka ukara saking panganggit, ingkang nedahaken bilih Raden Ayu Menggung menika wanita ingkang nggadhahi sipat ngatos-atos. Bab menika ketingal saking anggenipun sampun wiwit nyicil ngawontenaken ingkang dereng wonten, mujudaken ingkang dereng ketingal, kangge rerengganing tarub saha panganten. Bab menika dipuntindakaken Raden Ayu Menggung amargi saking pangatos-atosipun, awit boten wonten ingkang kangge agul-agul, supados samangke nalika tempuking damel menika boten repot sanget.

BAB V PANUTUP

A. Dudutan

Saking asiling panaliten saha pirembagan saking Serat *Kaoetamaning Kenja*, anggitanipun A.W. Adiwardaja, ngengingi *konsep* wanita utami, saged dipunpendhet dudutanipun kados ing ngandhap menika.

1. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inkgang Maha Kuwaos.

Wonten ing serat *Kaoetamaning Kenja* menika *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan Gusti Inkgang Maha Kuwaos, dipunpanggihaken 2 *konsep* wanita utami, inggih menika wanita ingkang ndedonga dhateng Gusti Inkgang Maha Kuwaos, saha wanita ingkang mangertosi takdiripun gesang manungsa.

2. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang.

Wonten ing serat *Kaoetamaning Kenja* menika *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan sesaminipun tiyang gesang, dipunpanggihaken 12 *konsep* wanita utami, inggih menika wanita ingkang mulang wuruk dhateng putra, nggadhahi pangajeng-ajeng ingkang sae dhateng putra, nglipur dhateng putra ingkang nandhang kasisahan, nggadhahi prasangka sae dhateng tiyang sepuh, bekti dhateng tiyang sepuh, gematos dhateng sedherek, mituhu, sugih lingsem saha lelewa, ngemutaken dhateng bab-bab ingkang sae,

andhap asor, ngluhuraken dhateng tiyang utawi bangsa sanes, saha sumanak utawi gapyak.

3. *Konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun.

Wonten ing serat *Kaotamaning Kenja* menika *konsep* wanita utami sesambetan antawisipun wanita kaliyan dhiri pribadinipun, dipunpangguhaken 14 *konsep* wanita utami, inggih menika wanita ingkang gemi-setiti-ngatos-atos, prasaja, pengkuh ing budi, titen, waspada, *kritis*, pinter, mangertos ing semu, sregep, *produktif*, lembah manah, budi temen, tatas-titis, saha ngatos-atos

B. Pamrayogi

Panaliten Serat *Kaoetamaning Kenja* anggitanipun A.W. Adiwardaja menika, taksih wonten watesanipun, inggih menika namung nggambaraken *konsep* wanita utami kemawon.

Pamrayogi kangge panaliten salajengipun tumrap Serat *Kaoetamaning Kenja* anggitanipun A.W. Adiwardaja menika, supados sageda nindakaken panaliten kanthi *perspektif* ingkang beda, kadosta panaliten sosiologi sastra, *stilistika*, saha panaliten sanesipun ingkang jumbuh.

C. Implikasi

Wonten ing jaman samenika kathah wanita ingkang sampun nilar budi luhur ingkang dados titikanipun wanita Jawi. Saking asiling panaliten ngengingi *konsep* wanita utami wonten ing Serat *Kaoetamaning Kenja* menika, kathah piwulang-piwulang luhur utawi utami kangge wanita utawi kenya, ingkang saged

dipundadosaken piwulang gesang, mliginipun kangge wanita utawi kenya,
umumipun kangge bebrayan ageng, saengga badhe dipunpikantuki titahipun
Gusti Inkgang Maha Kuwaos, inggih jalmi ingkang utami.

KAPUSTAKAN

- Alwi, dkk. 2005. *Kamus Besar Bahasa Indonesia Edisi Ketiga*. Jakarta: Balai Pustaka.
- Departemen Pendidikan dan Kebudayaan. 2001. *Kamus Besar Bahasa Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka
- Echols, John. M. saha Hassan Shadily. 2005. *Kamus Bahasa Inggris-Indonesia*. Jakarta: PT. Gramedia Jakarta.
- Endah, Kuswa. 2008. *Diktat Etika Jawa*. Yogyakarta: FBS UNY.
- Herusatoto, Budiono. 1985. *Simbolisme dalam Budaya Jawa*. Yogyakarta: PT. Hanindita.
- Kartono, Kartini. 1992. *Psikologi Wanita Mengenal Gadis Remaja dan Wanita Dewasa*. Jilid 1. Bandung: Mandar Maju.
- Muhammad, Bambang. 2011. *Wanita Shalihah Calon Ratu Bidadari Surga*. Bandung: CV. Pringgandani.
- Muhsin, Amin Wadud. 1994. *Wanita didalam Al-Qur'an*. Bandung: Pustaka.
- Nugroho, Slamet. 1999. Nilai Pendidikan Moral dalam Catur Pertunjukan Wayang Kancil dengan Dalang Ki Ledjar Soebroto. *Skripsi SI*. Yogyakarta: Program Studi Pendidikan Bahasa Daerah, FBS UNY.
- Nurdiyantoro, Burhan. 1995. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Padmopuspita. 1990. "Citra Wanita dalam Sastra". *Cakrawala Pendidikan*, hlm.4.
- Poerwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J.B. Wolters' Uitgevers Maatschappij.
- Purwadi. 2009. *Sejarah Sastra Jawa Klasik*. Yogyakarta: PanjiPustaka.
- Purwadi saha Munarsih. 2005. *Ilmu Kecantikan Putri Jawa*. Yogyakarta: Tunas Harapan.
- _____. 2007. *Serat Wulang Putri*. Yogyakarta: Panji Pustaka.

- Rokman, Moh. Arif, dkk. 2003. *Sastra Interdisipliner Menyandingkan Sastra dan Disiplin Ilmu Sosial*. Yogyakarta: CV. Qalam.
- Sadli, Saparinah. 1982. *Kepribadian Wanita Jawa dalam Kepribadian Perkembangan*. Jakarta: PT. Gramedia.
- Hadiatmaja, Sarjana saha Kuswa Endah. 2009. *Pranata Sosial dalam Masyarakat Jawa*. Yogyakarta: Grafika Indah.
- Soemodidjojo. 2007. *Kitab Primbon Betaljemur Adammakna*. Yogyakarta: CV. Buana Raya.
- Sujanto.1993. *Kebudayaan Jawa Menatap Era Globalisasi*. Semarang: Lembaga Javanologi Semarang.
- Sukri saha Sofwan. 2001. *Perempuan dan Seksualitas dalam Tradisi Jawa*. Yogyakarta: Gama Media.
- Zulfahnur, dkk. 1996. *Teori Sastra*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.

**Lampiran 1. Ringkesaning Cariyos Serat *Kaoetamaning Kenja* anggitanipun
A.W. Adiwardaja**

Kaoetamaning Kenja

Kacariyos wonten satunggaling priyantun putri randhaning Bupati, asma Bandara Raden Ayu Menggung Lebdajiwa. Piyambakipun nggadhahi pasuryan ingkang ayu saha sipat ingkang luhur, kadosta remen tetulung dhateng sinten kemawon ingkang nembe kecingkrangan, loma dhateng sesami lan sipat-sipat luhur sanesipun. Raden Ayu Menggung kagungan putra 3 inggih menika, Raden Mas Linggajiwa, Raden Ajeng Retnajiwa, saha ingkang wuragil inggih menika Raden Mas Walaka. Sedaya putra-putranipun sami sih-sinisihan, menika damel bungahing ingkeng ibu.

Bendara Raden Ayu Menggung dhateng putra-putranipun kenceng sanget pamardinipun. Menawi kaleresan wonten ing dalem, Raden Ajeng Retnajiwa dipunwuruki ngengingi ngurus wisma saha kesagedan putri sanesipun. Anggenipun nggulawenthah putra-putranipun boten namung dipuntuturi kemawon, ananging ugi dipuntuladhani.

Nalika ngancik diwasa Raden Ajeng Retnajiwa nggadhahi pasuryan ingkang ayu saha watek ingkang luhur, kados ibunipun. Bab menika ndadosaken para priya mudha kathah ingkang gandrung dhateng Raden Ajeng Retnajiwa. Sadaya upados dipuntindakaken dening para priya mudha kangge narik kawigatosan Raden Ajeng Retna, ananging boten dipunpaelu. Babagan menika dipunmangertosi dening ibunipun lan ndadosaken batosipun Raden Ayu Menggung kirang sekeca, tansah sumelang dhateng putanipun. Nalika samanten, Raden Mas Harsana ingkang kapernah kancanipun Linggajiwa inggih menika kangmasipun, ugi remen kaliyan Raden Ajeng Retnajiwa.

Satunggaling dinten wonten ing pamulangan, Raden Ajeng Retnajiwa nembe ningali potretipun Harsana, kekasihipun. Ndilalah dipunsumerepi dening gurunipun. Lajeng Retnajiwa dipuntakeni gurunipun sinten potret ingkang nembe dipunilang-ilingi menika, nanging ngakunipun menika potretipun kangmasipun inggih menika Linggajiwa.

Sawiining dinten, Harsana tindak dhateng pamulangan estri manggihi Retnajiwa. Piyambakipun ngakunipun minangka Linggajiwa dhateng gurunipun Retnajiwa. Bab menika ugi dipunmangertosi Retnajiwa minangka lampah sandinipun, supados boten dipunmangertosi dening gurunipun. Nalika Harsana badhe dhateng setasiun, piyambakipun dipundherekaken dening Retnajiwa. Dinten menika ugi Raden Ayu Menggung dhateng pamulanganipun Retnajiwa saperlu badhe tuwi putranipun, nanging dugi mrika boten kepanggih kaliyan Retnajiwa. Dening guru, dipunngandikani bilih Retnajiwa saweg nderekaken kangmasipun dhateng stasiun. Mireng ngandikanipun guru makaten punika, Raden Ayu Menggung lajeng nyusul dhateng stasiun kadherekaken guru. Dumugi stasiun ingkang dipunpanggihi boten putranipun kekalih, nanging Retnajiwa kaliyan Harsana. Bab langkah sandhi menika dipunmangertosi dening Raden Ayu Menggung. Piyambakipun rumaos gela. Lajeng Harsana nyuwun pangapunten dhateng Raden Ayu Menggung, awit lampah sandi ingkang sampun dipuntindakaken sareng kaliyan Retnajiwa. Babagan menika boten lajeng damel Raden Ayu duka, sadaya kalepatan Harsana dipunapunten. Babagan lampah sandhi ingkang sampun kalampahan, lajeng dipunrembag Raden Ayu Menggung kaliyan putranipun Linggajiwa, kangge mancasi perkawis menika.

Raden Ajeng Retnajiwa sawedalipun saking pamulangan, lajeng nyambut damel laminipun 3 taun. Saking kersanipun Raden Ayu Menggung, Raden Ajeng Retnajiwa kapurih kendel rumiyin saking padamelan. Bab menika sampun dipunrembag kaliyan Harsana, ugi tiyang sepuhipun, lajeng kapurih enggal dhaup. Saderengipun tempuking damel, Raden Ayu Menggung sampun wiwit nyicil kabetahan kangge tempuking damel, bab menika jalaran boten wonten ingkang kagem agol-agol, mila saya ageng pangatos-atos saha wewekaniipun. Ndilalah kirang sekedhap malih tempuking damel, Raden Ajeng Retnajiwa ngalami kacilakan, lajeng dibekta dhateng griya sakit. Mireng kabar kacilakan menika Raden Ayu Menggung kaget sanget, ananging amargi piyambakipun menika priyantun ingkang ngadhahi sipat-sipat luhur, sadaya kasekelanipun saged sirna saking tawekal saha kasabaraning penggalih. Nyumerepi kahanan menika sadaya sami prihatin. Raden Ayu Menggung tansah ngiyataken ingkang putra inggih

menika Raden Ajeng Retnajiwa supados tansah sabar, kiyat ngdhepi sedayanipun. Harsana nalika dhateng dalemipun Raden Ayu Menggung saperlu badhe nemoni pancanganipun. Sanalika Harsana kaget mangertosi kahanan ingkang dipunalami dening Retnajiwa. Mangertosi sedaya wau boten lajeng kelong katresnanipun Harsana dhateng Raden Ajeng Retnajiwa, makaten ugi Raden Ajeng Retnajiwa, rumaos beja sanget ngggadhahi pancangan kados Harsana. Lajeng wonten ing pungkasanipun Raden Ajeng Retnajiwa kaliyan Raden Harsana dhaup.

Lampiran 2. Tabel WujudKonsep Wanita Utami wonten ing Serat Kaoetamanin Kenja

No.	No. Data	Indikator	Kaca	Katrangan
1.	1	<i>Sadaja ban a saha arta tilaraning raka boten kaémos-émos, malah kaangkah in akipoen, minangka wragad sinaoning poeta.</i>	3	Gemi, setiti, ngatos-atos dipunlampahi Raden Ayu Menggung, anggenipun ngecakaken bandhanipun, saengga saged kangge ragad sinaunipun putranipun.
2.	2	<i>Bibar saking pamoelangan, tindakipoen Radèn Adjeng Retna sesarengan kantja ka ah abajak-bajak, éwadene ketingal ngégla, déning pasadja ing boesana toewinlistyaning warni.</i>	4	Prasaja dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa anggenipun ngagem busana.
3.	3	<i>Doemoegi ngadjenganing pamoelangan Walandi, Radèn Adjeng nga ang ingkang raji, sareng ketingal ateng ladjeng kaadjak sesarengan. Samargi-margi ingkang raji tansah katanggap kawontenaning pamoelangan, kadangoe piwoelangipoen goeroe ing dinten waoe. Manawi ingkang raji ketingal ba e nakal oetawi moerang tata njimpang saking tindak oetama, ladjeng tjinegah saha dipoen pitoetoeri ngantos noeroet.</i>	4	Genatos dhateng sadherek dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa dhateng rayinipun, inggih menika ngadhang ingkang rayi, lajeng kaajak sesarengan, dipundangu kawontenaning sinaunipun, menawi badhe nakal dipunpituturi ngantos nurut.
4.	4	<i>Sawenèh wonten djaka tjloengtangan bangsa klin ong, ingkang ateng njengangoek, namoeng ba é nga ang tondakipoen Radèn Adjeng, perloe ider kabagoesan, soepados dipoen borong Sang pin a Ratih. Nanging sadaja waoe boten pisan dipoen paéloe ateng Radèn Adjeng, déning boten</i>	4	Pengkuh ing budi dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwanalika wonten priya ingkang clungtangan dhateng piyambakipun, nanging boten dipunpaelu.

Table salajengipun

		<i>kagoengan tjipta pisan-pisan bilih para nèmnnèman waoe sami ngga ahi sedya pandamel dédé.</i>		
5.	5	<i>Pamardinipoen Bandara Radèn Ajoe Menggoeng ateng poetra kentjeng sanget. Manawi poetra pinoedjoe wonten ing dalem, tansah wineling ing woeroek kawadjibaning wanita ngroekti wisma. Wosing woeroekipoen Bandara Radèn Ajoe waoe, boten namoeng awah sapangandikan, nanging kan i dipoen toela ani. Kados ta: pangrimat toewin pranataning pirantos saha resiking dalem, pangastanipoen abdi, mematoet pasang rakiting pe étan saha taneman ing kebon. Radèn Adjeng oegi kawoelang kawroeh olah-olah, njerat saha mbabar sindjang toewin kawroeh sanès ingkang perloe toemrap pawèstri.</i>	5	Mulang wuruk dipunlampahi dening Raden Ayu Menggung dhateng putranipun, Raden Ajeng Retnajiwa nalika wonten ing dalem. Anggenipun mulang wuruk menika perkawis kuwajibaning wanita saha kawruh sanesipun ingkang wigatos kangge pawestri.
6.	6	<i>Pandjaginipoen Bandara Raden Ajoe Menggoeng ateng Raden Adjeng Retna, prakawis kasarasaning salira langkoeng dipoen perlokaken, djer ngèneti kenja poenika tjalon iboe oetawi pamomonging poetra. Wanita ingkang sampoen ndjoemeneng iboe poenika, perloe ngga ahana kasagedan ingkang tjekap, badan saras lan kijat, pikiran pa ang, watek djoedjoer toewin resik saha soetji ing manah. Mila Raden Adjeng Retna oegi kawoelang kawroeh batin, a e asar raos kadjawen, saha kawoelang saréngating agami, awewaton agami Islam. Saben</i>	5	Mulang wuruk dipunlampahi Raden Ayu Menggung dhateng Raden Ajeng Retnajiwa bab kawruh batos saha sarengating agami, supados nggadhahi penggalih ingkang padhang, watek temen, resik, saha suci manahipun.

Table salajengipun

		<i>sonten saselanipoen nggarap padamelan pamoelangan, Raden Adjeng kawoelang maos kitab koeran, makaten oegi ing wantji endjing bakda soeboeh.</i>		
7.	7	<i>Salebetipoen woelan ingkang kapengker, Bandara Radèn Ajoë nitèni satoenggaling lampah njalawadi, béda kalijan adat. . Saben-saben ing iringan oetawi ngadjenganing dalem, ka ah prija moe a njelantèr wira-wiri pating ke é ér, panganggenipoen sroewaroe wi kirang prasadjà. Omonganipoen boten moerni tjara Djawi, terka ang tjara Walandi ngangge dipoen selani tjara Mlajoe. Kados boten ba e lepat panjakra bawanipoen Bandara Raden Ajoë, bilih para moe a waoe sami nglèntjèri ingkang poetra.</i>	5	<i>Titen dipunlampahi dening Raden Ayu Menggung nalika niteni satunggaling lelampahan nyalawadi, beda kaliyan adatipun.</i>
8.	8	<i>„ Babon ikoe tansah ndjagi koe oek, adja kongsi disamber woeloeng. Nanging toemrapé botjah wadon kang woes diwasa doedoe woelong kang dadi alap-alapé, jaikoe para nonoman kang tjloentangan, ora moe eng marang oebeng djantraning kamadjoean, ikoe tansah dadi sambekalaning botjah wadon.”</i>	5-6	<i>Waspada ing semu dipunlampahi dening Raden Ayu Menggung, nalika wonten priya mudha ingkang sami nglenceri dhateng putranipun.</i>
9.	9	<i>Bandara Raden Ajoë Menggoeng waspada ing semoe, ingkang poetra ladjeng kaadjak kondoer, sinamoen ka awoehan ngabeni wedang.</i>	6	<i>Waspada ing semu dipunlampahi dening Raden Ayu Menggung, nalika wonten priya mudha ingkang nglenceri putranipun. Lajeng putranipun kaajak kondur, sinamun kadhawuhan ngabeni unjukan.</i>

Table salajengipun

10.	10	<i>„Bab poenika dalem boten pisan-pisan ngga ahi roemaos kabédakaken, djalaraan dalem ngertos, jèn katrésnanipoen iboe ateng kangmas oetawi a imas kalijan ateng dalem sami kémawon.”</i>	6	Nggadhahi prasangka sae dhateng tiyang sepuh dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa, nalika piyambakipun dipundangu ibunipun menapa piyambakipun rumaos dipunbeda-bedakaken kalihan sedherek-sedherekipun, awit namung dipunsekolahaken boten ing pamulangan Walandi.
11.	11	<i>„Sokoer jèn ora, pantjen ija bener kan amoe. Moelane kowé moeng daksekolahaké ing H. I. S ikoe, awit ana sababe kang perloe. Sapisan: kowé soepaja doewé asar ati kadjawan sarta tata-kramamoe Djawa bisaa ganep. kapin o, saka pamikirkoe, kaja-kaja ing wektoe iki doeroeng mangsané, oepama botjah wadon ngrampak kamadjoeané botjah lanang, awit botjah lanang wis soewé madjoene, balik botjah wadon doeroeng sapira soewéné, dadi djeneng kasengkan oepama soemedya ma anana. Karo manèh wong lanang ikoe djeneng kapala somah oetawa goeroe laki, ja ikoe kang ngloerahi wong saomah oetawa moelang moeroek marang rabiné. Dadi wis patoete jèn loerah oetawa goeroe ikoe ngloewihi samoebarangé. Éwasemana, sarehning lanang karo wadon ikoe moenggoeh kamanoengsané pa a, moelane jèn kowé doewé karep arep neroesaké sinaoemoe ing pamoelangan loehoer, ija daktoeroeti, awit pikarep kang mangkono ikoe, ora</i>	6	Nggadhahi pangajeng-ajeng sae dhateng putra dipunlampahi Raden Ayu Menggung dhateng putranipun, inggih menika kanthi nyekolahaken putranipun wonten ing pamulangan H.I.S. Ancasipun inggih supados putranipun nggadhahi watek kejawen saha tata kramanipun supados jangkep.

Table salajengipun

		<i>njimpang saka garising kabetjikan.</i> ”		
12.	12	„Kesinggihan sadaja ngandikanipoen Iboe, dalem boten saged mantjèni, milanipoen namoeng tjoema ong sakersa, sadaja awoeh pitedahipoen iboe dalem n èrèk. ”	7	Bekti dhateng tiyang sepuh dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa ingkang ndherek sadaya dhawuh pitedahipun ibunipun.
13.	13	„Ija... Kedjaba oleh woelangan agama, akoe ija miloe bae apa tata tjarané agama kang dadi asaré pamoelangankoe maoe. ”	15	Mituhu dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa inggih menika kanthi ndherek menapa kemawon tata caranipun agami ingkang dados dhasaripun pamulanganipun.
14.	14	<i>Radèn Adjeng Retna mireng ngandikanipoen ingkang raka makaten poenika, ragi lingsem, ladjeng toemoengkoel sarwi nggeget la inipoen ngan ap, mratjihnani kapanoedjon ing panggalih.</i>	17	Sugih lingsem saha lelawa dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa nalika mireng ngandikanipun kangmasipun dhateng pancanganipun, perkawis manawi dados randhaning saradhadhu ingkang taksih anem, gampil menawi badhe emah-emah malih. Balik ingkang jaler, namung kekaton. Bab menika ndadosaken kapinujon ing penggalih.
15.	15	„Oepama..., <i>akoe, jèn bodjokoe diloeroegaké perang..., akoe ana ing omah tansah memoedji ing Goesti, soepaja oenggoela djoerité.</i> ”	17	Ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa nalika mireng ngandikanipun kangmasipun nyambeti atur ngandikanipun pancanganipun, perkawis menawi kagungan semah lajeng dipunlurugaken perang.
16.	16	„Har, Har..., <i>sampéjan jèn nanggoelang kro aning satroe sarana pe ang iki, nanging jèn sampéjan arep mateni ardaning hawa nepsoe, apa ija nganggo lan eping pe ang iki...?</i> ”	19	<i>Kritis</i> dipunlampahi dening Raden Ajeng Retnajiwa nalika nggadahi pitakenan dhateng Raden Harsana ngengingi menawi badhe mancasi ardaning hawa nepsu ngangge menapa.
17.	17	„, Retna namoeng ateng setatsijoen kemawon,	27	<i>Ngatos-atos</i> menika dipunlampahi dening paraga

Table salajengipun

		<i>ngeteraken kangmasipoen ba e ateng Tjimahi, noempak sepoer expres poenika mangke.”Radèn Ajoe Menggoeng saking pangatos-atos saha wewekanipoen ndjagi poetra, panggalih rahi kirang saketja mi anget ngandikanipoen moeder waoe, ladjeng ngadjak moeder.</i>		Raden Ayu Menggung nalika mireng ngandikanipun muder ingkang radi kirang sekeca wonten ing penggalhipun.
18.	18	<i>„Ah..., adja kaja ngono Har, ora betjik. Sanadyan sampéjan wis nganggo adat tjara koelon, lan akoe ija emen marang adat koelonan, nanging adja dièpleki. Adat Djawa kang prajoga, koedoe diisihaké, kang ora tjotjog karo djamané: koedoe diboewang. Déné adat koelon kang ora ma oek karo kasesilan Djawa, adja ditélad, kapilihana kang prajoga baé. Kaja mangkono koewi..., dadi larangan ge é toemrap adat Djawa.”</i>	28	Ngemotaken dhateng bab-bab ingkang sae dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa dhateng Raden Harsana ingkang sampun tumindak morang tata dhateng Raden Adjeng Retnajiwa.
19.	19	<i>„Har..., Har..., kae kok iboe karo moeder pa a rawoeh..., mréné. Mas iné.. , akoe maoe, rak wis krasa atikoe...”</i>	28	Mangertos ing semu dipunlampahi dening Raden Ajeng Retnajiwa nalika sumerep ibunipun nyusul piyambakipun kalihan pancanganipun dhateng setasiun. Ingkang dados penggalhipun kuwatos lelampahan sandi ingkang sampun dipunlampahi kalihan pancanganipun dipunmangertosi dening ibunipun. Mila penggalih radi kaget, sumerep ibunipun dhateng.
20.	20	<i>Rinten-daloe Radèn Ajoe Menggoeng tansah prihatos nene a ateng ingkang Koewasa, moerih birating reribedipoen.</i>	32	Ndedonga dhateng Gusti Ingkang Maha Kuwaos dipunlampahi Raden Ayu Menggung nalika piyambakipun menggalih dhateng putranipun, awit

Table salajengipun

				saking lampah sandi ingkang sampun dipunlampahi dening putranipun.
21.	21	<i>Saweg doemoegi „ Sri” ngandikanipoen, manahipoen Radèn Adjeng Retna kraos: mak eg, nratab..., mila ladjeng kanggog, awit kèngetan bilih Srikan i poenika ingkang moelang ndjemparing: Radèn Djanaka. Saking lan eping panggali, Radèn Adjeng Retna ngertos ateng empaning pralampita, jen ba e toemoenten kaémah-émahaken.</i>	39	Mangertos ing semudipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa nalika mireng ngandikanipun kangmasipun bilih piyambakipun badhe dipunpadosaken guru ingkang saged mulang njemparing. Lajeng kemutan dhateng Srikandhi, ingkang dipunwulang njemparing dening Raden Janaka.
22.	22.	<i>„, Noewoen inggih, kesinggihan, boe... Ananging makaten waoe manawi ndadosaken angan saha sardjoening panggali dalem, poenapa malih pandjenengan dalem kagoengan kapitadosan ateng djasad kawoela ngemong poetra dalem.” Raden Adjeng Retna mireng atoer wangsoelanipoen R. Harsana ateng ingkang iboe makaten poenika, manahipoen kraos mak geradjas..., ladjeng toemoengkoel api-api boten mirengaken.</i>	40-41	Suguh lingsem saha weweka dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa nalika mireng atur wangsulanipun pancanganipun dhateng ibunipun. Dene atur wangsulanipun menika badhe ngemong Raden Ajeng Retnajiwa.
23.	23	<i>„, Koela sampoen roedjoek saha mangajoe bagja sanget ateng karsané imas Patih poenika. Poenapa malih koela sanget bingah, déné sampéjan soedi ngoekoep-raoep ateng poen Retna, laré boesoek, kiwa ing warna, toer anakipoen ran a miskin... Lo, sampéjan poenapa sampoen niti priksa kalijan niti ateng kawontenané Retnadjiwa? Tijang</i>	41	Andhap asor dipunlampahi Raden Ayu Menggung dhateng Raden Harsana, ingkang badhe mundhut garwa putranipun.

Table salajengipun

		<i>ba e émah-émah poenika kedah nglinggihana oengel-oengelan: jèn kowé arep rabi, mripatmoe elèkna kang amba, jèn wis kelakon rabi, mripatmoe eremna kang rapet... Sampoen ngantos kedoewoeng ing wingking."</i>		
24.	24	<i>"Koela sampoen roedjoek saha mangajoe bagja sanget ateng karsane imas Patih poenika. Poenapa malih koela sanget bingah, dene sampejan soedi ngoekoep-raoep ateng poen Retna, lare boesok, kiwa ing warna, toer anakipoen ran a miskin... Lo, sampejan poenapa sampoen niti priksa kalijan niti ateng kawontenane Retnadjiwa? Tijang ba e emah-emah poenika kedah nglinggihana oengel-oengelan: jen kowe arep rabi, mripatmoe elèkna kang amba, jen wis kelakon rabi, mripatmoe eremna kang rapet... Sampoen ngantos kedoewoeng ing wingking."Radèn Adjeng Retna mireng ngandikanipoen ingkang iboe makaten poenika, sanadyan sampoen kewitjal wanita golongan moe a, éwadéné meksa boten tahan ngampet lingsemipoen, mila ladjeng menjat teroes késah, awatipoen ba é ateng wingking.</i>	41	Sugih lingsem saha lelawa dipunlampahi dening Raden Ajeng Retnajiwa ingkang mireng ngandikanipun ibunipun nampi panglamaripun tiyang sepuhipun Raden Harsana, inggih menika pancanganipun.
25.	25	<i>„Manawi makaten karsa sampéjan..., akoe moeng noeroeti baé. Moenggoeh satemené..., kanggoné basa krama lan ngoko ikoe, ketjaba kaja kateranganmoe</i>	41	Mulang wuruk dhateng putra, dipunlampahi dening Raden Ayu Menggung, ingkang mituturi Raden Harsana, pancanganipun putranipun. Nalika semanten, Raden Harsana ngendika dahteng Raden Ayu

Table salajengipun

		<p><i>maoe, ija minangka saksi, jèn ing donja iki pantjèn ana sipat loro kang akosok-balik. Kaja ta: ala-betjik, soegih-miskin, lan lija-lijané. Kaanan kang mangkono ikoe ora bisa sirna, awit wis pinakoe dadi pepakeming donja, sirnané bareng karo boedjading djagat. Ija kaanan rong warna ikoe kang bisa gawé blerenging pandoeloe oetawa petenging ati. Moelane: tole, wadjib ingatase ngaoerip koedoe nggegoelanga kawroeh, adja kongsi kèrem marang daja rong prakara ikoe, lire: adja mobah jen lagi boengah, adja nggresah jen nan ang soesah. Adja soeka manawatampa pangalembana, adja gela manawa oleh panjela, mangkono sapitoeroete.”</i></p>		<p>Menggung bilih, menawi wicanten kaliyan piyambakipun, boten perlu ngangge basa krama. Lajeng Raden Ayu Menggung ngadika mituturi. Raden Ayu Menggung mituturi bilih kejawi wonten basa krama kaliyan basa ngoko, gesang wonten ing donya menika wonten kalih sipat ingkang <i>akosok-balik</i>. Kawontenan ingkang makaten punika boten saged sirna, awit sampun dados pepakeming donya. Kalih perkawis punika badhe sirna sareng kaliyanbujading jagad. Kalih perkawis kasebat saged dados petenging batos.</p>
26.	26	<p>—”Tole..., oepama kowé gelem ngoeling kawroeh ikoe, nganti bisa ma akaké oetawa ngilangaké rasa rong rong prakara maoe, iba bakal loehoering dradjadmoe, djer bandjoer bisa ngloenggoehi anggonmoe djeneng manoengsa, ja ikoe oetoesaning titah.”</p>	41	<p>Mangertosi kawontenaning agesang manungsa dipunlampahi Raden Ayu Menggung ingkang ngandika kathah dhateng Raden Harsana, ngengingi kasunyatanipun gesang wonten ing donya menika wonten sipat kalih ingkang <i>akosok-balik</i>. Mila perlu kalih perkawis wau dipunsinau, supados saged nglenggahi dados titahipun Gusti.</p>
27.	27	<p>—„Bab poenika koela n èrèk kémawon, boten pisan ba é njoelajani. Kalijan malih keka ahan nganggoer poenika pantjèn boten saé, awit kedjawi</p>	44	<p>Nggadhahi pangajeng-ajeng sae dhateng putra dipunlampahi Raden Ayu Wadana ingkang nggadhahi pangajeng-ajeng sae dhateng Raden Ajeng Dumilah,</p>

Table salajengipun

		<i>njoedakaken kasarasaning badan, oegi saged noewoehaken gagasan oetawi pikiran kenèh-kenèh ingkang boten prajogi. Langkoeng malih toemrap poen Doem..., lare èstri toer sampoen wantji, poenika kedah langkoeng kadjagi sampoen ngantos keka ahen nganggoer."</i>		supados boten kekathahen nganggur, mila ndherek kersanipun semahipun ingkang prayogakaken putranipun nyambutdamel.
28.	28	<i>„Noewoen, koela...boe. Poenika saweg ngrampoengaken songkétan."</i>	45	Sregep dipunlampahi Raden Ajeng Dumilah ingkang nalika dipuntimbali ibunipun saweg ngrampungaken anggenipun damel songketan.
29.	29	<i>Raosipoen salebeting batos: "wah, mendah senengé mas Ling, jèn kroengoe kabar akoe wis njamboetgawé, apa manèh akoe manggon tje ak lan èwèké. É..., moega Goesti ngidjabahana panjoewoenkoe iki adja ana sambekalané sawidji apa."</i>	46	Ndedonga dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos dipunlampahi Raden Ajeng Dumilah supados menapa ingkang dados panyuwunanipun dipunjabahi dening Gusti, inggih menika supados saged manggen celak kalihan pancanganipun.
30.	30	<i>Radèn Adjeng Retna boten neroesaken sinaoenipoen ing pamoelangan ingkang langkoeng inggil, teroes njamboetdamel ing kantor kawat Ngajogja.</i>	52	<i>Produktif</i> dipunlampahi dening Raden Ajeng Retnajiwa inggih menika sabibaripun tamat saking pamulanganipun, lajeng nyambutdamel.
31.	31	<i>Samangsa Radèn Adjeng dipoensembranani ing prija, anggènipoen nanggoelangi moerih kapokipoen, namoeng dipoenpangandikani manis lan sarèh, saha dipoentetoeri nganggé asar kaoetamèn.</i>	52	Lembah manah dipunlampahi dening Raden Ajeng Retnajiwa nalika wonten priya ingkang nyembranani piyambakipun, namung dipunngandikani saha dipunpituturi ngangge dhasar kautamen.
32.	32	<i>Ananging poen sembrana waoe dipoenloes meksa boten men a, malah saja ndloeja, Raden Adjeng</i>	52	Teges dipunlampahi paraga Raden Ajeng Retnajiwa nalika piyambakipun dipunsembranani dening priya. Ananging priya ingkang nyembranani piyambakipun

Table salajengipun

		<i>Retna ladjeng ngatingalaken wingiting panggalih, katje a ing pantjerenging netra, woosana dangoe-dangoe ladjeng ken ak, drodjog ngangge patrap digsoera. Sadaja sami adjrih saha ngaosi ateng Raden Adjeng Retna, awit sarehing pangandika, djatmikaning solah sarta sabaring panggalhipoen waoe mratan anibilih Raden Adjeng Retna pantjen wanita ingkang wingit toewin singit, boten kenging dipoensembranani.</i>		menika dipunngandikani alus boten mendha. Raden Ajeng Retnajiwa lajeng ngatingalaken wingiting panggalih, ingkang ndadosaken sedaya sami ajrih.
33.	33	<i>_ „O, kesinggihan, toewan. Koela pantjèn inggih trésna ateng Walandi: ananging trésna koela waoe mlèsèd saking pame èk sampéjan. Menggah anggen koela trésna ateng Walandi poenika boten djalaran pasinaon koela, awit anggèn koela sinaoe, tijang sepoe koela sampoen mbajar. Menggah sababipoen koela trésna ateng Walandi poenika, margi nglampahi wadjib, djer wadjibing ngagesang poenika kedah trésna ateng sesami.”</i>	53	Budi temen dipunlampahi dening Raden Ajeng Retnajiwa anggenipun tresna dhateng Walandi, inggih menika sejatosipun tiyang sepuhipun sampun nragadi, kejawi menika margi nglampahi wajibing ngagesang ingkang kedah tresna dhateng sesami.
34.	34	<i>„Mas i kémawon boten, toewan. Malah oepami bangsa Walandi boten wonten ingriki, tanah Djawi dèrèng wonten pamoelangan kados sapoenika.</i>	53	Ngluhuraken dhateng bangsa sanes dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa ingkang ngakeni bilih bangsa Walandi menika ingkang sampun minteraken

Table salajengipun

		<i>Koela inggih ngakèni, toewan, bilih ingkang minteraken koela oetawi bangsa Djawi poenika: bangsa Walandi.</i> Ananging poenapa toewan ga ah panginten bilih bangsa Walandi wonten ingriki oetawi bangsa Walandi minteraken tijang Djawi poenika kapitoenan. Rak boten ta? Dados jèn makaten rak nama sami-sami, oetawi: toeloeng-tinoeloeng. Wadjibing gesang sesarengan pantjèn kedah toeloeng-tinoeloeng, boten soesah marang bangsa toewin agama, oetawi boten soesah mbédakaken djinis lan koelit. Makaten tandjebing tekad koela. “		piyambakipun saha bangsanipun.
35.	35	<i>„O..., kénging kémawon toer mawi sanget, sarta ba é koela tapi kan i bingahing manah.</i> Menggah grija koela ing kampoeng wétan lèpèn.”	54	Gapyak dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa nalika wonten kanca ngandika badhe sowan wonten ing dalemipun. Raden Ajeng Retnajiwa boten kawratan, kepara malah bingah.
36.	36	<i>Déné Radèn Adjeng Retna mireng ngandika saha soemerep pasémonipoen R. Harsana waoe, namoeng mèsèng ngatingalaken sabar toewin sarèhning panggali.</i>	57	Lembah manah dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa nalika sumerep pasemonipun Raden Harsana ingkang sajak muring, lajeng mesem, ngatingalaken sabar saha sarehning penggah.
37.	37	<i>Bandara Radèn Ajoe Menggoeng mriksa pasémonipoen R. Harsana bilih moering salebeting batos ladjeng ngandika kan i soemèh.</i>	57	Lembah manah dipunlampahi Raden Ayu Menggung ingkang mangertos bilih Raden Harsana muring salebeting batos, lajeng ngandika kanthi sumeh.
38.	38	<i>Raden Adjeng ladjeng nggantjaraken linggihing prakawis waoe kan i tatas lan titis.</i>	57	Pinter menika dipunlampahi Raden Ajeng Retnajiwa anggenipun nggancaraken linggihing perkawis kanthi tatas saha titis, bab kadadosan ingkang sampun

Table salajengipun

				kalampahan kalihan kanca kantoripun ingkang sampun ndadosaken pancanganipun menika sajak muring.
39.	39	<i>„Harsana lelakon kang mentas kelakon ikoe, dadia pangasahing atimoe, kena koanggo pangilon anggonmoe arep ngemong bodjomoe bésoek. Samoebarang prakara ikoe koedoe dinalar isik kan i sabaring ati. Adja kesoesoe nindakake oetawa mantjasi sawidjining prakara, jèn doeroeng dipikir bening. Kawroehana: wong ngemong bodjo ikoe tjepak banget tjobané. Awit pantjèn woes kaleboe ing bebasan: sa oemoek ba oek, saketjap anak, sanjari boemi, ikoe kabèh gampang agawé kebrangasing ati. Sing sapa igoda bodjoné, itetangis anaké, sarta idjaloek oetawa ireboet lemahé, ikoe ratjaking wong mas i moentab atiné. Ananging kabèh maoe bisa ken ih oetawa sirna marga kasabaraning ati. Moelané prakara ikoe koedoe kokawékani.”</i>	57	Mulang wuruk dhateng putra dipunlampahi Raden Ayu Menggung dhateng Raden Harsana, ingkang mituturi bab lelampahan ingkang sampun menika sageda kangge kaca benggal anggenipun ngemong garwanipun benjang. Sadaya perkawis badhe kendhih utawi sirna saking kasabaraning batos.
40.	40	<i>Kala samanten Bandara Raden Ajoe Menggoeng sampoen wiwit nitjil memoen uti barang, ngawontenaken ingkang dereng wonten oetawi moedjoedaken ingkang dereng ketingal, tjalon kangge rerengganing taroeb toewin panganten. Sanadyan tempoeiking damel taksih ragi dangoe, oetawi Bandara Raden Ajoe waoe kawitjal prijantoen poetri ingkang boten kekirangan,</i>	58	Ngatos-atos dipunlampahi Raden Ayu Menggung ingkang sampun wiwit nyicil memundhuti kabetahan kangge tempukung damel, amargi boten wonten ingkang kangge agul-agul, mila sansaya ageng pangatos-atos saha wewekanipun.

Table salajengipun

		<i>ananging sarehning prijantoen poetri toer ran a, boten wonten ingkang kagem agoel-agoel, mila saja ageng pangatos-atos saha wewékanipoen.</i>		
41.	41	<i>Saking kageting panggalhipoen, Bandara Raden Ajoe Menggoeng ngantos meh kadjengkelang saking palenggahan. Ananging bawaning prijantoen poetri ingkang loehoer ing boedi, sadaja kasekelanipoen saged sirna saking tawekal toewin kasabaraning panggalih. Bandara Raden Ajoe Menggoeng noenten teroes tindak ateng grija sakit.</i>	59	Lembah manah dipunlampahi Raden Ayu Menggung nalika mireng pawartos bilih putranipun nandhang kacilakan, ananging kanthi sabar saha tawekal, Raden Ayu Menggung lajeng tindak dhateng griya sakit tuwi putranipun.
42.	42	<i>„O... anakoe gèr..., adja pa a nangis..., iboe mun ak miloe nangis... Mengko nèk wis ditambani..., rak., soeda larané.”</i>	60	Nglipur dhateng putra ingkang nandhang kasisahan dipunlampahi Raden Ayu Menggung ingkang nglipur dhateng putranipun ingkang sambet jalaranipun saking sakitipun. Mila ngendika ingkang nglelipur, ngiyataken putra, inggih menika sakitipun badhe suda menawi sampun dipunusadani.
43.	43	<i>„O, toewan, moegi sampoen dipoen tapi lebet, sadaja waoe namoeng kanggé gegoedjengan, boten pisan koela lebetaken manah. Kalijan malih mangsa inggih koela ba é maibèn oetawi ngrèmèhaken pamanggihipoen para okter, tenèh koela boten wali-wali njoewoen pitoeloenganipoen okter. Mila sanadyan sampéjan sampoen ngandika makaten, koela taksih ngloehoeraken sanget ateng kawroeh ka okteran.”</i>	66	Ngluhuraken dhateng bangsa utawi tiyang sanes dipunlampahi Raden Ayu Menggung dhateng ngelminipun kedhokter an lan dokter ingkang sampun nulungi putranipun, ingkang ngalami kacilakan.

Table salajengipun